

O MISIJI LJ. STOJANOVIĆA I A. BELIĆA U PETROGRADU 1915. GODINE*

I

U martu 1915. godine srpska se vlada zabrinula zbog neizvjesnog držanja Rusije u nekim pitanjima od bitne važnosti za budućnost Srbije, a naročito u pitanju priključenja srpskih, hrvatskih i slovenskih zemalja Austro-Ugarske Srbiji.

Još početkom oktobra 1914. predsjednik srpske vlade Nikola Pašić je obavijestio ruskog ministra vanjskih poslova Sergeja Sazonova o teritorijalnim pretenzijama Srbije poslije rata, označivši u osnovnim crtama granice, na koje polaže pravo. One su imale obuhvatiti ne samo srpske, nego i hrvatske i slovenske teritorije Austro-Ugarske.¹ Početkom

* O toj misiji je dosad vrlo malo i nepotpuno pisano. Milan P. Đorđević je u svojoj polemičkoj knjizi »Srbija i Jugosloveni za vreme rata 1914-1918« (Beograd 1922) iznio, da su Lj. Stojanović i A. Belić predali ruskom ministru vanjskih poslova Sergeju Sazonovu memorandum, u kojem su temeljito obrazložili zahtjev srpske vlade za ujedinjenjem Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu i da je taj memorandum dao prilike ruskoj vladi da konstatira da u pogledu ujedinjenja postoji neslaganje između srpske vlade i Jugoslavenkog odbora. Iscrpnije, ali još uvijek nepotpuno, o toj je misiji pisao sam A. Belić u svojim uspomenuama »Iz bliske prošlosti«, objavljenim 1923. u beogradskom »Novom listu« (br. 224-226, Uskršnji dodatak). On je istakao, da su on i Stojanović pošli u Petrograd kao predstavnici srpskih intelektualaca, spomenuo je s kim su razgovarali, ali se ograničio da prikaže njihov razgovor sa Sazonovim i to samo u pitanju ujedinjenja i talijanskih zahtjeva za istočnom obalom Jadrana; od memoranduma, koje su predali Sazonovu, prikazao je ukratko, i to ne sasvim tačno, jedino memorandum »Savremeno srpsko nacionalno pitanje«. Poslije Belića o toj je misiji ukratko pisala još i Milada Paulová u svom djelu »Jugoslavenski odbor« (Zagreb 1925), ali nije pružila nikakvih novih obavještenja.

¹ Aide-mémoire srpskog poslanstva u Petrogradu ruskom ministarstvu vanjskih poslova, 3. X 1914. (Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus, Berlin 1934. II/6/1, dok. 352, str. 275).

decembra iste godine koaliciona vlada pod Pašićevim predsjedništvom objavila je pred Narodnom skupštinom, da Srbija vođi rat za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca.² U prvo vrijeme činilo se kao da ruski službeni krugovi gledaju sa simpatijom na srpske težnje. Ruski ambasador u Parizu Aleksandar Izvoljski oduševljavao se idejom velike južnoslavenske države i zauzimao se za nju u Parizu i Petrogradu;³ isto je tako pokazivao simpatija za nju i ruski poslanik u Srbiji knez Grigorij Trubeckoj, a u ruskom ministarstvu vanjskih poslova, iako su primali razne prijedloge za stvaranje samostalne Hrvatske, uvjeravali su srpskog poslanika Miroslava Spalajkovića da ih ne uzimaju u obzir i da vode računa samo o srpskim zahtjevima.

Međutim, poslije dolaska Frana Supila u Petrograd, srpska je vlada primila obavještenja, koja su pobudila sumnje, da Sazonov ne želi da dođe do ujedinjenja ni Hrvata, a kamoli Slovenaca sa Srbijom. Supilo je naime povjerljivo javljao, da mu je Sazonov izrazio »sumnju u uspjeh zajedničkih naših ideala, te je kategorički rekao, da će Srbija dobiti lijepu odštetu i doći na more, ali da je naš veliki narodni program neostvariv. On ne vjeruje u njegovo postignuće i Rusija se toliko ne može angažirati.« Prema Supilovom mišljenju, Sazonov ne želi to ujedinjenje zbog vjerskih razlika, koje postoje između pravoslavnih Srba i katoličkih Hrvata i Slovenaca. Iako je Supilo uvjeravao Sazonova, da je isprva dovoljno na katolike protegnuti konkordat, koji je Srbija zaključila s Vatikanom, budući da se u njemu predviđa slavensko bogoslužje, tako da će se omogućiti katolicima etapno približenje pravoslavlju, Sazonov je odvratio, da sve te kombinacije sa slavenskom službom božjom ne vrijede ništa, dok se bude papa priznavao vrhovnim crkvenim poglavarom.⁴ Knez Jusupov pak izjavio je iskreno Supilu, da je »sve nesreća u tome, što su tih vaših pet milijuna katolici. Da su pravoslavni, kako bi sve to drukčije išlo! Ali vi slušate papu, dakle glavara izvan države.«⁵ Supilo je javljao, da je u ministarstvu vanjskih poslova na svoja razlaganja o zrelosti Hrvata i Slovenaca da se ujedine sa Srbima i s njima »fuzioniraju«, »mješte očekivane radosti i pripravnosti za svaku pomoć za provedbu ove misli«, naišao osobito kod Sazonova i šefa kancelarije ministarstva vanjskih poslova Morica Schillinga, »samo na skepsu, objekcije, prigovore i nevjerovanje.«⁶ Supilov utisak potvrđivali su i telegrami poslanika Miroslava Spalajkovića, koji je javljao,

² Izjava vlade Nikole Pašića u Narodnoj skupštini u Nišu (Srpske Novine, 8. XII 1914).

³ Izvoljski Sazonovu, 14. XII 1914. pismo (Friedrich Stieve, Iswoljski im Weltkrieg, Berlin 1926, dok. 242, str. 135-136); Vesnić Pašiću, 17. XI 1914, telegram (Arhiv J. M. Jovanovića, Državni arhiv FNRJ, Beograd).

⁴ Supilo Pašiću 11. IV 1915, telegram (Arhiv Jugoslavenskog odbora, Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu; Dragovan Šepić, Supilo u emigraciji, Jadranski Zbornik 1956, str. 74-75).

⁵ Supilo Pašiću, 11. IV 1915, telegram (Arhiv J. O., Dr Ante Maudić, Fragmenti za historiju ujedinjenja, Zagreb 1956, dok. 73, str. 155).

⁶ Isto.

slično Supilu, da »Sazonov ne smatra zasad ostvarljiv naš program potpunog ujedinjenja Srba, Slovenaca i Hrvata i zbog toga ne oduševljava se njime onoliko koliko bismo želeli« i da mu Sazonov kaže, da su katolički zapadni Slaveni daleko od Rusije, da za nju nemaju mnogo interesa, da u ovom ratu nisu za nju ništa učinili i da je njihova zemlja nepogodan krš, koji ne može imati veliku vrijednost za Srbiju. Prema Spalajkovićevom mišljenju, »verovatno je da kod Sazonova i zvanične Rusije postoji kao potajan razlog, da Srbija sa katoličkim elementom od nekoliko miliona ne izgubi svoj raniji karakter, u kome je pravoslavlje bilo glavni faktor.«⁷ Radale su se također sumnje, da bi Rusija bila više sklona obrazovanju nezavisne hrvatske države. Talijanski kralj Vittorio Emanuele rekao je izričito knezu Pavlu Karadorđeviću, prilikom njegova posjeta Rimu početkom aprila 1915, da je hrvatska nezavisnost »misao Rusije.«⁸

U vezi s pitanjem ujedinjenja postavljalo se, iako u drugom planu, i pitanje unutrašnjeg uređenja buduće južnoslavenske države, za koje je Supilo nastojao zainteresirati ruske službene krugove. On se izjasnio pred Društvom slavenske uzajamnosti u Petrogradu za »centralističku federaciju« i tražio je za Hrvatsku autonomiju. Publicist i bivši diplomatski činovnik Marko Cemović, koji se nalazio u Petrogradu u posebnoj misiji, javljao je Pašiću da se Hrvati i Slovenci naročito brinu za svoja buduća autonomna prava i zbog toga je savjetovao, da srpska vlada vodi o tome računa i nastoji spriječiti da njihova autonomna prava ne uđu u buduću međunarodni ngovor.⁹ Spalajković ga je pak izvještavao 5. marta 1915, da referent za jugoslavenska pitanja u ruskom ministarstvu vanjskih poslova Petrajev misli, da je u interesu Srbije da zadovolje Hrvate u njihovim zahtjevima, budući da će na taj način moći ugušiti njihovu težnju za nezavisnošću i omesti nastojanja Italije,¹⁰ a 20. marta, da se u ruskim političkim krugovima sve više interesiraju za gledište srpske vlade o položaju Hrvatske i Slovenije u budućoj zajedničkoj državi i da je potrebno o tome izvijestiti rusku vladu. »Naročito moramo kod mnogih ovdašnjih razbiti zabludu, da naš program predstavlja osvajačku politiku na slovenskom Jugu,« poručivao je Spalajković, »a ne težnju za ostvarenje zajedničkih ideala i interesa, koji Srbiji stavljaju u dužnost ne dopustiti da jedan deo Hrvatske i Slovenačke ostane pod tuđinom.«¹¹ Pašić je vidio da je potrebno da ruska vlada bude bolje upoznata s razlozima iz kojih Srbija traži priključenje ne samo srpskih, nego i hrvatskih teritorija Anstro-Ugarske, i s njenim shvaćanjima o uređenju buduće južnoslavenske države, budući da je ruska vlada dotad bila upoznata temeljitije samo s gledištem jugoslavenskih emigranata, s kojim se on (Pašić) nije u mnogim osnovnim tačkama slagao.

⁷ Spalajković Pašiću, 10. IV 1915, telegram (Arhiv J. M. Jovanovića).

⁸ Ristić Pašiću, 8. IV 1915, telegram (Arhiv J. M. Jovanovića).

⁹ Paulová, n. dj., str. 32.

¹⁰ Spalajković Pašiću, 5. III 1915, telegram (Arhiv J. M. Jovanovića).

¹¹ Spalajković Pašiću, 20. III 1915, telegram (Arhiv J. M. Jovanovića).

Drugo se pitanje odnosilo na pregovore Saveznika s Italijom i na obećanja, koja su joj davali za njen ulazak u rat. Srpska je vlada već prvih mjeseci po izbijanju rata bila upozorena na intervencionističku kampanju koja se povela u Italiji i na vijesti o prvim kontaktima između vlada Trojnog Sporazuma i talijanske vlade. Zbog toga je dala upute srpskim diplomatskim predstavnicima u Londonu, Parizu i Petrogradu, da u svojim razgovorima sa vladama kod kojih su akreditovani i u diplomatskim krugovima iznose teritorijalne težnje Srbije, ističući spremnost Srbije da prizna Italiji pravo da anektira pola Istre.¹² Međutim, srpska je vlada tada obavijestila rusku vladu, da Italija može biti zadovoljna ako dobije za svoju intervenciju u ratu pored Trenta, još samo Trst i pola Istre s Pulom, ali nikako Dalmaciju, koja tobože želi da bude pripojena Srbiji i radije će ostati pod Austrijom nego da je Italija anektira.¹³ Srpska je vlada dobivala iz Petrograda umirujuća obećanja i bila je uvjerena da će se ruska vlada protiviti pretjeranim ustupcima Italiji na štetu Južnih Slavena.

Međutim, 26. marta 1915. Supilo je poslije razgovora sa Sazonovim, alarmantno javljao, da su Saveznici, u pregovorima koji su nedavno povedeni s Italijom, odmah žrtvovali Istru, Kvarner i najveći dio Dalmacije, da ruska vlada popušta pred pritiskom Saveznika i »jadransko-jugoslavensko pitanje prepušta utjehama i borbama budućnosti«. On je preklinjao, da se energično intervenira kod ruske vlade, budući da pregovori još nisu završeni.¹⁴ Supilove vijesti o pregovorima Saveznika s Italijom potvrđivali su i telegrami srpskih poslanika iz Petrograda, Pariza, Londona i Atene, tako da nije bilo nikakve sumnje da se za ista vode.

Srpska je vlada bila nezadovoljna što se pregovori vode, a da se ona ne konzultira, a čak ni ne obavještava o teritorijalnim obećanjima što se daju Italiji na Jadranu. Pašić je, odmah, 29. marta, izrazio ruskom poslaniku Trubeckom svoju zabrinutost zbog vijesti o pregovorima s Italijom,¹⁵ a prijestolonasljednik Aleksandar ga je 31. marta zapitao za mišljenje, ne bi li bilo potrebno da Pašić pođe u Petrograd da razgovara s ruskom vladom o tom pitanju.¹⁶

Srpska je vlada već mjesecima bila pod presijom koju su na nju vršili jugoslavenski emigranti iz Austro-Ugarske. Jugoslavenski odbor, koji je već djelovao, iako još nije bio formalno konstituiran, bio je faktor o kojem je morala voditi računa u interesu ostvarenja svojih ratnih ciljeva. A iz njegovih krugova već su počeli padati prigovori da srpska vlada nije pošla dalje od opće izjave o borbi za ujedinjenje koju je dala pred Skupštinom i da ne ulaže dovoljno truda, da bi Saveznici prihvatili

¹² Pašić Spalajkoviću, Boškoviću i Vesniću, 21. IX 1914 (Arhiv J. M. Jovanovića).

¹³ Aide-mémoire srpskog poslanstva u Petrogradu ruskom ministarstvu vanjskih poslova, 3. X 1914 (Die Internationalen Beziehungen, n. dj., II/6/Y, dok. 352, str. 275).

¹⁴ Supilo Pašiću, 26 III 1915, telegram (Arhiv J. O.; Šepić, n. dj., str. 81).

¹⁵ Trubeckoj Sazonovu, 29 III 1915, telegram (Mandić, n. dj., dok. 54, str. 143).

¹⁶ Trubeckoj Sazonovu, 31. III 1915, telegram (Mandić, n. dj., dok. 63, str. 148).

program ujedinjenja svih Srba, Hrvata i Slovenaca Austro-Ugarske sa Srbijom i odbili zahtjeve Italije.

Pod utjecajem svih tih faktora srpska je vlada željela da raspravi s ruskom vladom pitanje budućih srpskih granica, a u vezi s time, kao osnovno, pitanje »prisajedinjenja« Srba, Hrvata i Slovenaca Austro-Ugarske Srbiji. Iz jedna nedatirane bilješke pomoćnika ministra vanjskih poslova Jovana M. Jovanovića, vidi se, da se na sjednicama vlade govorilo o potrebi, da se s ruskom vladom objasni »a) hoće li Rusija pomoći do kraja da se to pitanje (prisajedinjenje, op. D. Š.) povoljno riješi za nas ili neće? b) ako hoće, onda dokle – ukoliko će se moći očekivati od nje pomoć za buduće granice. Ako neće, onda predočiti svu opasnost za Jugoslovane uopšte i za Srbiju napose (unutrašnje neredе, promenu orijentacije itd.); c) kakva se pomoć ima očekivati od Rusije radi ovoga pitanja«. Pašić je imao da pođe u Petrograd da ondje »izvede stvar na čisto u pitanju o srpsko-italijanskim odnosima tj. o položaju Srbije u Jadranskomе moru«, a isto tako i da obavijesti ruske vladine krugove »dokle Srbija može ići u koncesijama Bugarskoj za slučaj da Bugarska uđe u akciju protivu Turske«. ¹⁷

Međutim, ruska je vlada bila protivna Pašićevu posjetu. Trubeckoj je odmah odgovorio Aleksandru, da u Rusiji dobro poznaju interese srpskog naroda i da će sve poduzeti da ih zaštite, ali da rješenje pitanja granica s Italijom ne zavisi samo od ruske vlade, a Sazonov je 3. aprila brzojavio Trubeckom, da bi Pašićev dolazak u Petrograd bio potpuno beskoristan i ne bi unio ništa novo u situaciju; ostvarenje svih srpskih težnji ne zavisi samo od Rusije i ona se ne može rukovoditi isključivo njima. ¹⁸

Srpska je vlada poslije toga, 5. aprila, uputila preko srpskih poslanika u Petrogradu, Londonu i Parizu notu savezničkim vladama. U njoj se iznosi, da bi davanje Italiji teritorija, naseljenih Srbima, Hrvatima i Slovencima izazvalo kod njih nezadovoljstvo, koje bi se u najbližoj budućnosti pretvorilo u otvoren jugoslavensko-talijanski sukob, zatim ističe korist koju bi imala Italija od ujedinjenja Južnih Slavena, budući da bi oni predstavljali bedem protiv njemačke ekspanzije prema Jadranu i Balkanu, i upozorava, ako dođe do talijanske aneksije dijelova Dalmacije, Hrvatske, Istre i Slovenije, da će između Italije i Južnih Slavena doći do odnosa, koji sada postoje između Italije i Austro-Ugarske i da će se u Italiji pojaviti jugoslavenska iredenta; te na kraju se moli, da jugoslavenske zemlje ne postanu predmet transakcija »na štetu Srba, Hrvata i Slovenaca, Evrope i evropskog mira«. ¹⁹

U toj atmosferi neizvjesnosti o držanju ruske vlade prema teritorijalnim težnjama Srbije i prema talijanskim pretenzijama na Jadrannu odlu-

¹⁷ Arhiv J. M. Jovanovića.

¹⁸ Sazonov Trubeckom, 3. IV 1915, telegram (Die Internationalen Beziehungen, n. dj., II/7/2, dok. 468, str. 475).

¹⁹ Pašić Spalajkoviću, Vesniću, Boškoviću i Ristiću, 5. IV 1915, telegram (Arhiv srpskog Ministarstva inostranih dela).

čeno je da se u Petrograd pošalju Ljubomir Stojanović i Aleksandar Belić.

Ljubomir Stojanović je bio jedan od najuglednijih srpskih političara, nalazio se na čelu stranke samostalnih radikala, više je puta bio ministar i predsjednik vlade, ali se poslije 1911. godine povukao iz političkog života i posvetio više nauci. On je naime bio po struci filolog i neko vrijeme profesor Velike škole u Beogradu, a izdao je velik broj starih srpskih spomenika i studija o jeziku. Od 1913. godine bio je sekretar Srpske kraljevske akademije.

Aleksandar Belić je bio također filolog i raniji Stojanovićev đak na Velikoj školi, a sada je bio redovni profesor Univerziteta i član predsjedništva Akademije. Četiri je godine studirao u Odesi i Moskvi, surađivao je s Ruskom carskom akademijom u Petrogradu, koja mu je štampala nekoliko rasprava, a 1910. godine bio je izabran počasnim članom moskovskog sveučilišta. U vezi sa svojim filološkim studijama Belić se bavio i općim nacionalnim pitanjima i vanjskopolitičkim problemima Srbije. U svom publicističkom radu raspravljao je o pitanjima odnosa između Srba i Hrvata i Srba i Bugara, a obrađivao je i makedonsko i albansko pitanje. U Petrogradu je 1913. godine objavio knjigu »Serbi i Bolgari v Balkanskom sojuzu«,²⁰ koja je bila poslije Drugog balkanskog rata dopunjena i štampana na srpskom jeziku.²¹ U toj je knjizi vojno-strategijskim i ekonomskim argumentima obrazlagao težnju Srbije za granicama, koje bi joj omogućile da izađe na Jadransko more preko Albanije i na Egejsko more, ističući potrebu da Srbija zavlada potpuno Vardarskom dolinom i dobije prema Bugarskoj strategijske granice. Krajem 1914. napisao je knjigu »Srbija i južnoslovensko pitanje«, koja je bila početkom 1915. štampana u Nišu kao rukopis i poslata srpskim javnim radnicima i diplomatima da služi kao argumentacija o srpskim težnjama u ratu i o gledanju srpskih službenih krugova na jugoslovensko pitanje. U njoj je dokazivao, da su Hrvati i Srbi jedan te isti narod po jeziku, kojim govore, po historijskom razvoju, koji ih je tako izmiješao da se ne mogu odvojiti, i po svijesti o jedinstvu, koja se kod njih u posljednje vrijeme razvila. Slovenci, po njemu, nisu dođuše isti narod s njima, ali su im srodni, a pristaše su ujedinjenja, budući da su uvjereni da se ne mogu održati bez zajednice s Hrvatima i Srbima. Belić je tvrdio, da je u stvaranju hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva naročitu ulogu odigralo širenje srpskog naroda u hrvatskim krajevima, odnosno njegova kolonizatorska i asimilatorska moć. Po njemu, ujedinjenje Srba, Hrvata (koje on naziva Srbo-Hrvatima) i Slovenaca u jednu državu može se ostvariti jedino pomoću Srbije i oko Srbije. On kaže da je Srbija preuzela na sebe borbu za ujedinjenje i time »ideologiju celine«, koja se, po njemu, sastoji u ideji nacionalnog jedinstva, a iz nje proizlazi »neposredno unutrašnje jedinstvo, bez ikakvih pregrada i granica

²⁰ Petrograd 1913.

²¹ A. Belić, Srbi i Bugari u Balkanskom savězu i u međusobnom ratu (Beograd 1913).

od Istre do Timoka«. Belić odbacuje potrebu bilo kakvog sporazuma ili nagodbe između Hrvata i Srba, s obrazloženjem, da su oni jedan narod, koji ne može sam sa sobom paktirati. On smatra, da bi svaka tendencija »za ograničavanjem, odeljivanjem, autonomijom nekog dela srpsko-hrvatskih zemalja«, koja bi se pojavila, značila u stvari robovanje tradiciji i konzervatizmu i bila osuđena na propast, budući da je protivna svijesti većine naroda. Tvrdi, da se to uostalom ne bi moglo ni sprovesti, jer su Srbi izmiješani s Hrvatima u većini Hrvatskih krajeva, pružaju se cijelom Slavonijom i dopiru na sjeveru do Kupe, pa ne bi imalo nikakva smisla samo za neke »sićušne delove« hrvatskog kompaktnog stanovništva zasebnih težnji predlagati nešto u tome smislu. Belić je u svojim publicističkim radovima o srpskim nacionalnim problemima i težujama uvijek vodio računa o mišljenju vladajućih krugova, posebno Pašića.

Ljuba Stojanović i Aleksandar Belić bili su u posebnoj misiji u Petrogradu već prije, 1908. godine, poslije aneksije Bosne i Hercegovine. Bili su tada članovi delegacije (zajedno s M. Cemovićem i M. Pavlovićem), koja je imala preko ruskog javnog mišljenja djelovati na rusku vladu da se odlučno suprotstavi priznanju aneksije. Imali su u Rusiji širok krug poznanstava u intelektualnim i političkim krugovima, pa ih je Pašić slao u Petrograd, uvjeren da će s uspjehom izvršiti povjerene im zadatke. Ljuba Stojanović dođuše nije bio s Pašićem u prijateljskim odnosima, ali nije se od njega razlikovao u pogledu vanjske politike i aspiracija Srbije, tako da je Pašić mogao biti siguran da će djelovati u punom skladu s vladinom politikom i njegovim instrukcijama.²²

Srpska je vlada obavijestila ruskog poslanika Trubeckog da šalje Stojanovića i Belića u Petrograd i da je njihov zadatak informirati rusku vladu i službene krugove o južnoslavenskim pitanjima. Trubeckoj je odmah upozorio, da treba da se uzdržavaju od vršenja bilo kakve agitacije, koja bi išla u raskorak s ruskom politikom, budući da bi time više škodili nego koristili svojoj stvari, ali, kao što je 20. aprila javljao pomoćniku ministra vanjskih poslova Anatoliju Neratovu, nije mogao djelovati na njih da odustanu od puta, »s obzirom na to, što se on poduzima također za to da se ne bi dalo povoda Jugoslavenima da kasnije predbacuju Srbima da nisu sve uradili za stvar narodnog ujedinjenja«.²³

Trubeckoj je dobro poznao raspoloženje ruske vlade kada je tražio da Stojanović i Belić ne smiju voditi propagandu u ruskoj javnosti. Ruska je vlada bila nezadovoljna zbog akcije koju je ondje razvio Supilo i naročito zbog njegove izjave petrogradskom dnevniku »Novoe Vremja« u najkritičnijem momentu pregovora s Italijom. Ruska se vlada

²² »Stojanović nije voleo Pašića. Oni su u politici bili antipodi... Pa ipak kada mu je izgledalo 1915. god. da njegov odlazak (aprila te godine) u Petrograd može biti od koristi njegovom narodu, on se bez predomišljanja primio misije koju mu je Pašić poverio i lojalno ju je izvršio.« (A. Belić, Ljubomir Stojanović, čovek i naučnik, Srpski Književni Glasnik, br. 5/1930).

²³ Trubeckoj Neratovu, 20. IV 1915, telegram (Die Internationale Beziehungen, n. dj., II/7/2, dok. 570, str. 571-572).

bojala da u rusku javnost ne prođu vijesti o pregovorima i opoziciona štampa ne povede kampanju protiv popuštanja talijanskim zahtjevima. Njoj je bilo vrlo neugodno što Stojanović i Belić dolaze u Petrograd i nastojala je da ih zadrži od puta. Neratov je 23. aprila telegrafski zamolio Trubeckog, da zapriječi odlazak Stojanovića i Belića, objašnjavajući da bi oni mogli postati centar agitacije u štampi i društvenim krugovima kao što su to bili Supilo i Vasiljević, da njihov dolazak pada u nepravo vrijeme, i njihova misija ne može postići nikakve rezultate, pa je stoga i nepoželjna.²⁴ Trubeckoj je odmah posjetio Pašića, ali prekasno, jer su Stojanović i Belić već bili otputovali 21. aprila. Trubeckoj je ponovo skrenuo pažnju Pašiću na štetu koja može nastati za srpske interese od srpske agitacije u Rusiji. »Potrebno je da držite do stava odgovornih rukovodilaca naše politike prema vama«, rekao mu je Trubeckoj. »Ako vaši poluslužbeni agenti budu djelovali drugim putevima, onda će se time samo otežati položaj vaših službenih predstavnika, s kojima će u ministarstvu (vanjskih poslova) prestati da razgovaraju«. Pašić je obećao Trubeckom, da će telegrafirati u Petrograd, kako bi ih ponovo upozorio da razgovaraju samo sa službenim licima u ministarstvu vanjskih poslova i s onima, na koje ih ono uputi, i da se dugo ne zadržavaju u Petrogradu.²⁵

Neratov je pokušao da zadrži Stojanovića i Belića i preko Bukurešta. Telegrafirao je ruskom poslaniku u Rumunjskoj da ih nastoji odvratiti od puta u Rusiju, ali oni su, prema izjavi srpskog poslanika, već i odande otputovali. Tada je učinjen pokušaj da se vrate s ruske granice, ali naređenja su prekasno stigla i na granicu.

Sazonov je razgovarao sa Spaljokovićem 27. aprila o Stojanoviću i Beliću. Rekao mu je, da mu je neugodno što dolaze i zamolio ga, da se što prije vrate, jer ne želi da ga itko ometa u njegovu radu i bez potrebe unosi zabunu u rusko i strano javno mišljenje. On smatra da je štetno za opće interese što se neodgovorni faktori miješaju u poslove, o kojima ruska vlada vodi računa, a o gledištu srpske vlade ona se obavještava preko ruskog poslanika u Nišu i srpskog poslanika u Petrogradu.²⁶

II

Stojanović i Belić su putovali mnogo brže nego što su isprva naumili. Razlog toj žurbi bile su vijesti, koje su čuli od Supila u Prahovu, prilikom čekanja na lađu. Supilo se vraćao iz Rusije ogorčen na Sazonova

²⁴ Neratov Trubeckom, 23. IV 1915, telegram (Die Internationalen Beziehungen, n. dj., II/7/2, dok. 595, str. 593).

²⁵ Trubeckoj Neratovu, 24. IV 1915, telegram (Die Internationalen Beziehungen, n. dj., II/7/2, dok. 605, str. 599-600).

²⁶ Spaljoković Pašiću, 27. IV 1915, telegram (Arhiv srpskog Ministarstva inostranih dela).

i ruske službene krugove zbog popuštanja Italiji na Jadranu. Obavijestio ih je o pregovorima Saveznika s Italijom, o popuštanju ruske vlade, o obećanjima koja se daju talijanskoj vladi na istočnoj obali Jadrana, i o akciji koju je poveo u Petrogradu. Naročito se žalio na držanje Sazonova i zaklinjao ih da požure u Petrograd, ako žele da stignu na vrijeme da nešto poprave.²⁷

Tako se Stojanović i Belić nisu zadržavali u Bukureštu, a kasnije ni u Kijevu, gdje su, po Pašićevim uputama, imali da razgovaraju s velikim kneginjama, kako bi djelovale na velikog kneza Nikolaja Nikolajeviča.

Stojanović i Belić su stigli u Petrograd 28. aprila. Ondje im je Spalajković već sutradan saopćio Pašićevu poruku, neka se čuvaju svakog koraka i posjeta, koji ne bi bio po volji ruskoj vladi, neka se ograniče na razgovore samo s licima, koja im rusko ministarstvo vanjskih poslova i Spalajković preporučuje i neka se uzdrže od agitacije i izjava, koje ne bi bile u skladu sa željama ruske vlade, a odmah po obavljenom poslu neka otputuju.²⁸ Oni su željeli da njihov posjet ostane tajna za javnost. No, začudili su se kad su saznali, da je štampa već obaviještena o njihovu dolasku, po njihovom mišljenju od samog Spalajkovića, i da smatra da se nalaze u nekoj političkoj misiji. Belić je odmah primio novinare. Demantirao je vijesti koje su se širile o karakteru njihova boravka u Petrogradu i uvjeravao da je on došao nekim poslom Srpske kraljevske akademije, a Stojanović svojim privatnim. Međutim, neke novine su ipak donijele vijest da su došli u političkoj misiji. Spalajković je na to izjavio štampi, da je njihov zadatak vojne prirode, ali Stojanović i Belić su i to odlučno demantirali.²⁹ Tako je već prvih dana bio dat publicitet njihovom dolasku što je ruskom ministarstvu vanjskih poslova bilo vrlo neugodno.

Nekoliko dana prije toga, 26. aprila, bio je naime zaključen u Londonu ugovor s Italijom, pa se ministarstvo bojalo svake manifestacije ili akcije, koju bi mogla talijanska vlada zamjeriti ruskoj vladi. Iz Srbije su dolazile vijesti o ogorčenju srpskog javnog mišljenja i nezadovoljstvu srpske vlade. Spalajković je upravo na dan Stojanovićeve i Belićeva dolaska dostavio Sazonovu Pašićevu poruku. Pašić mu je javljao, da su ga predstavnici Srba, Hrvata i Slovenaca iz Austro-Ugarske zamolili da protestira protiv žrtvovanja jugoslavenskih zemalja na Jadranu i da upozori sile Sporazuma da Južni Slaveni više vole ostati pod Austro-Ugarskom, nego da budu pripojeni Italiji i da će voditi žestoku borbu protiv talijanske vojske, ako dođe u njihove zemlje kao osvajač. Pašić je molio da se ova okolnost ima na vidu prilikom raspravljanja o ulasku Italije u rat.³⁰

²⁷ Novi List, Beograd, 1923, br. 224-226, str. 3.

²⁸ Pašić Spalajkoviću, 28. IV 1915, telegram (Arhiv srpskog Ministarstva inostranih dela).

²⁹ Stojanović i Belić Pašiću, 7. V 1915, pismo (Arhiv J. M. Jovanovića).

³⁰ Saopćenje Spalajkovića Sazonovu, 28. IV 1915 (Die Internationalen Beziehungen, n. dj., II/7/2, dok. 629, str. 621).

Kako je Sazonov 29. aprila otišao u svoj ljetnikovac, Stojanović i Belić morali su čekati da ih primi. Ministarstvo vanjskih poslova su posjetili 30. aprila. Razgovarali su s načelnikom II političkog odjela Konstantinom Guljkevićem. Kako nisu znali da je ugovor s Italijom već zaključen, glavnu su pažnju posvetili pitanju pregovora s Italijom i pobijanju talijanskih težnji na jugoslavenske teritorije na Jadranu. Odmah su rekli, kao što bilježi Guljkević, da im je poznato da ministarstvo nije htjelo da dođu i kako ih je željelo zadržati na putu. Guljkević im je objasnio razloge, iz kojih se ministarstvo protivilo njihovom dolasku i na kraju naglasio, da Srbi treba da znaju, da Rusija ima i druge saveznike, ne samo njih, a ti saveznici nisu spremni beskrajno podnositi žrtve u ratu, kome je bila polazna tačka slavensko pitanje. Ako Rusija ne bi bila u stanju ostvariti sve težnje Slavena, to nije zbog pomanjkanja dobre volje, već stoga što nailazi na nepremostive zapreke. Stojanović mu je odgovorio, da srpski narod zna da se Rusija zauzima za njega i da je jedino ona u mogućnosti izvoštiti ostvarenje svih nacionalnih ideala Slavena; ako treba ipak žrtvovati neke srpske ideale, on smatra da je potrebno na to pripremiti srpsko javno mišljenje i obavještavati Pašića, jer inače, ako vojska, koja predstavlja naoružan narod, dozna da se u korist saveznika Rusije žrtvuju interesi Srba, Hrvata i Slovenaca, izgubit će snage da produži borbu s Austrijom. Tu je Belić upao Stojanoviću u riječ i istaknuo, da nije Austrija, već Italija najljući neprijatelj Slavena i da bi Srbi mogli zaključiti separatan mir s Austrijom, ako bi se našli pred mogućnošću da se njihovi ideali lakše ostvare pomoću centralnih sila nego pomoću Trojnog sporazuma, utoliko više što je srpski teritorij potpuno oslobođen od neprijatelja. Guljkević je na to rekao, da je bolje za Pašića da bude stavljen pred gotov čin, kako ne bi snosio odgovornost za ono što se dogodilo. Ako ipak sve južnoslavenske zemlje koje se danas nalaze pod Austro-Ugarskom ne budu oslobođene, Srbi ne treba da se boje budućnosti, jer će lako obračunati s Italijom. Međutim, ogradio se i od pomisli da bi Srbi mogli preći na stranu neprijatelja, kao što je to Belić natuknuo, budući da bi to značilo vrijeđati njihov patriotizam.³¹ Stojanović i Belić su nastojali u razgovoru s Guljkevićem saznati nešto preciznije o obećanjima koja se daju Italiji. Guljkević ih je tješio, da Italiji nije obećano onoliko, koliko se tvrdi, i starao se da steknu utisak kako za Rijeku i Hrvatsko Primorje nema opasnosti da će biti ustupljeni.³²

Poslije Guljkevića posjetili su pomoćnika ministra vanjskih poslova Neratova. On ih je uvjeravao, da Trojni sporazum nije preuzeo prema Italiji nikakve obaveze, a što se tiče ujedinjenja Hrvata i Slovenaca sa Srbima, rekao im je, da o Hrvatskoj ne treba govoriti prije nego što Italija uđe u rat. Poslije toga, talijanska se vlada može lako natjerati da primi ujedinjenje Hrvatske sa Srbijom kao »fait accompli«. On je

³¹ Bilješka šefa II Političkog odjela ruskog ministarstva vanjskih poslova, 30. IV 1915 (Die Internationalen Beziehungen, n. dj., II/72, dok. 645, str. 635-636).

³² Stojanović i Belić Pašiću, 7. V 1915, pismo (Arhiv J. M. Jovanovića).

istakao da smatra, da Hrvati treba da obrazuju sa Srbima jednu cjelinu, kao što je to Supilo tražio, ali što se tiče Slovenaca, da stvar stoji drukčije, no da bi se oni, koji ne bi pripali Italiji, mogli ipak sjediniti sa Srbijom.³³

Već iz prvih razgovora u ministarstvu vanjskih poslova Stojanović i Belić su stekli utisak, da je ugovor s Italijom definitivn. Telegramom od 1. maja izvijestili su Pašića, da su se u Petrogradu pomirili s mišlju o ustupanju velikog dijela jadranske obale Italiji i da je stoga potrebno poduzeti krajnje mjere; preporučili su mu da priprjeti ostavkom vlade i odbije svaku odgovornost za dalje događaje »ako se i jedan pedalj zemlje izvan Trsta ustupi Italiji«, a prijestolonasljednik Aleksandar neka izjavi, da u tom slučaju ne može garantirati za držanje vojske. »Naša je vojska oružan narod i rukovodi se nacionalnim osjećajima. Niko ne može jamčiti da će ona onda, kad se bori protiv Austro-Ugarske i Nemačke, dopustiti da Talijani uzmu Dalmaciju. Oni instinktivno smatraju Italiju za neprijatelja svoga, koji mu oduzimlje srpsku zemlju. Niko je ne može sprečiti poći protiv Talijana, jer neprijateljstvo Italije i okupaciju Dalmacije vojska srpska ne može shvatiti kao pomoć akcije Saveznicima«.³⁴

U svojim razgovorima u ministarstvu vanjskih poslova Stojanović i Belić su naslutili da uskoro može doći na dnevni red i pitanje pregovora s Rumunjskom radi njenog ulaska u rat i u vezi s time pitanje Banata. Kad su Neratovu pokazivali na geografskoj karti dokle se sve protežu srpska naselja u Banatu, on im je preporučio neka iznesu sve argumente koje imaju u pogledu strategijske obrane Beograda u tom kraju i zatražio detaljne karte sjevernih granica srpskog naroda.³⁵ Vidjevši da su u ministarstvu vanjskih poslova u nezgodi pred Srbima zbog popuštanja Italiji i da su spremni na drugim sektorima izići u susret željama srpske vlade, pokušali su iskoristiti priliku, kako bi naveli rusku vladu da odbije zahtjeve Bugarske u Makedoniji i da se zauzme da srpska granica prema Rumunjima, Madarima i Nijemcima bude povučena prema srpskim zahtjevima. U istom smislu je Belić 2. maja savjetovao Pašiću, da srpska vlada, »vezujući za to našu buduću akciju vojnu i uspokojenje naroda i vojske« traži, da se u posebnom ugovoru kao onom zaključenom s Italijom predvidi »utvrđenje naših budućih granica, zauzimanja ostatka Albanije i utvrđenje ratnih šteta, proporcionalno prema Belgiji«, da se pregovori povedu odmah, i to u Petrogradu, prije nego što se pojavi Rumunjska sa svojim zahtjevima. Belić je isticao, kako je potrebno da sam Pašić dođe u tu svrhu u Petrograd ili da za pregovore ovlasti Spalajkovića ili pak pošalje naročitu misiju.³⁶

Pašić je još prije primitka tih telegrama počeo činiti korake u tom smislu. Već 29. aprila je izrazio Trubeckom zabrinutost zbog Banata i

³³ Isto.

³⁴ Spalajković Pašiću, 1. V 1915, telegram (Arhiv J. M. Jovanovića).

³⁵ Stojanović i Belić Pašiću, 7. V 1915, pismo (Arhiv J. M. Jovanovića).

³⁶ Spalajković Pašiću, 2. V 1915, telegram (Arhiv J. M. Jovanovića).

rekao mu, da bi želio posjetiti Petrograd,³⁷ a 30. aprila je javljao Spalajkoviću, da uslijed glasova o ustupcima Italiji u Istri i Dalmaciji, Rumunjskoj u Banatu i o ustupcima Bugarskoj, uznemireno srpsko javno mišljenje traži da posjeti Petrograd, kako bi spasio pojedine pokrajine ili bar smanjio žrtve, koje srpski narod mora podnijeti, te ga molio da njegovu želju saopći Sazonovu.³⁸ Po primitku telegrama Trubeckog o razgovoru s Pašićem, Sazonov je odmah zamolio Spalajkovića da javi Pašiću neka nikako ne dolazi, a isto je zamolio i Trubeckog. Kada je Pašić saznao da Sazonov ponovo odbija da pristane na njegov posjet, dao je pred Trubeckim izraza svojoj gorčini što Saveznici ne smatraju potrebnim da pregovaraju sa Srbijom, kada donose odluke koje zadiru u srpske interese. Rekao je, da to otežava njegov politički položaj i zamolio da se ne postupa na isti način u pogledu Banata, jer će u protivnom slučaju njegov položaj postati nemoguć.³⁹ Prijestolonasljednik Aleksandar se 4. maja isto tako žalio Trubeckom što se o srpskim interesima odlučuje bez savjetovanja sa srpskom vladom i saopćio mu povjerljivo, da Pašić želi demisionirati. Tom prilikom je pokazao uznemirenost zbog tobožnje želje Italije da upotrebi Crnu Goru kao bazu za vojne operacije i izjavio, da je Srbima mrska ideja o zajedničkim operacijama s Italijom, jer nju smatraju neprijateljem, opasnijim od Austrije. Aleksandar je isto tako rekao, da su on i Pašić uznemireni zbog ideje o osnivanju nezavisne Hrvatske, i napomenuo mu, da je talijanski kralj rekao knezu Pavlu, da ta ideja nije proizašla od Italije nego od Rusije.⁴⁰ Pašić je 6. maja uputio notu silama Trojnog sporazuma. Protestirajući zbog toga što su se pregovori s Italijom vodili bez znanja srpske vlade, Pašić je ukazivao na težak položaj u koji je zbog toga došla njegova vlada, i tražio da sile radi umirenja srpske javnosti obećaju, da pitanje ustupaka Italiji nije neopozivo riješeno, već da ima nade da se može u sporazumu s talijanskom vladom popraviti i da sada sile bez prethodnog sporazuma sa srpskom vladom ne počnu povlačenjem granica u Banatu i u Ugarskoj, a ni u ostalim krajevima, gdje je »srpsko-hrvatski« narod zainteresiran. Osim toga, Pašić moli sile da obećaju, da će srpski, hrvatski i slovenski narod biti ujedinjeni u jednu državu i da će djelovati na Italiju kako se ne bi prenaglila s operacijama na teritorijama gdje su Južni Slaveni najosjetljiviji. Na kraju je molio, da sile Trojnog sporazuma odmah započnu sa srpskom vladom razgovore o svim tim pitanjima. Pašić je želio da navede Saveznike na

³⁷ Trubeckoj Sazonovu, 29. IV 1915, telegram (Die Internationalen Beziehungen, n. dj., II/7/2, dok. 642, str. 631-632).

³⁸ Pašić Spalajkoviću, 30. IV 1915, telegram (Arhiv srpskog Ministarstva inostranih dela; Mandić, n. dj., dok. 92, str. 172).

³⁹ Trubeckoj Sazonovu, 1. V 1915, telegram (Die Internationalen Beziehungen, n. dj., II/7/2, dok. 655, str. 646).

⁴⁰ Trubeckoj Sazonovu, 4. V 1915, telegram (Die Internationalen Beziehungen, n. dj., II/7/2, dok. 681, str. 669-670).

pregovore ne samo o pitanju ustupaka učinjenih Italiji, nego i o ostalim granicama, i uopće o cjelokupnom problemu ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca Austro-Ugarske sa Srbijom.⁴¹

III

Tog istog dana, 6. maja, Sazonov je primio Stojanovića i Belića. Oni su mu predali lično Pašićevo pismo, u kojem ih preporučuje kao najbolje poznavaoce jugoslavenskog pitanja u Srbiji i ističe da njihov visok položaj u nauci može pružati garanciju za solidnost i tačnost obavještenja, koja će mu dati. »Oni osim toga uživaju puno povjerenje kraljevske vlade, te stoga Vaša Ekscelencija može biti uvjeren da njihova djelatnost i boravak u Rusiji ni u kom pogledu ne mogu doći u raskorak s pravcem politike ruske vlade u pogledu južnoslavenskih i srpskih stvari.«⁴² Sazonov je mogao vidjeti da ima pred sobom ljude, pred kojima može govoriti u punom povjerenju kao pred Pašićevim izaslanicima. O razgovoru koji se tada poveo u Sazonovljevu kabinetu nema traga u zbirci »Međunarodnija otnošenija v epokhi imperializma«, ali u arhivu Jovana M. Jovanovića čuva se Stojanovićevo i Belićevo izvještaj Pašiću od 7. maja 1915, a Belić je u svom spomenutom članku donio izjave Sazonovljeve, kao što sam kaže, »onako kako ih je on izgovorio i kako sam ih istoga dana pribeležio«.

Belić piše u svom članku, da ih je Sazonov primio pretjerano ljubazno, nastojeći da ih raspoloži pohvalama srpskoj vojsci, Srbiji, srpskim političarima i njima, ali da su oni ostali odlučni da mu ipak iznesu svu nepravdu koja se čini Srbiji i da ukažu na opasnost, ako Italija dođe na Balkan. Kad su ga zamolili da im iznese pravo stanje stvari o ugovoru s Italijom, Sazonov im je govorio u tonu »usiljene ljubaznosti«, padajući katkad u »neskladni i grubi patos«, mijenjajući mjesto, ustajući i sjedajući. »Čas je njegov govor izgledao kao ispovest, u kojoj je hteo da uveri opoziciju koja se iz nekoga kutka njegove vlastite savesti dizala, da je dobro uradio«, piše Belić, »čas se opet od toga oslobodavao i hteo da dokaže da je on i prema objektivnim činjenicama dobro uradio. Menjao je ton, raspoloženje i boju glasa. Sve je to činilo mučan utisak.«

Uvjeravao ih je, da mu kao Rusu dakako najviše leže na srcu interesi Rusije, ali da su mu poslije toga najbliži interesi srpskoga naroda i osim onoga što je srpski narod zaslužio da dobije od Saveznika, da će on učiniti za njega nešto i preko toga, što mu diktiraju njegove duboke i iskrene simpatije prema srpskom narodu. »Srbijine će zasluge biti stotruko nagrađene. Posle rata ona će biti nekoliko puta veća nego što je danas«, rekao je i precizirao, da će dobiti Bosnu i Hercegovinu, da

⁴¹ Die Internationalen Beziehungen, n. dj. II/7/2, dok. 690, str. 681-682.

⁴² Pašić Sazonovu, 19. IV 1915, pismo (Arhiv J. M. Jovanovića).

će se Crna Gora sjediniti sa Srbijom i da će Srbija dobiti izlaz na more »u širokoj pruzi na Jadranskom moru i Dalmaciji sa starim Splitom«. ⁴³

U svom izvještaju Pašiću, Stojanović i Belić napominju, da im je poslije tih njegovih riječi morao usana preći sarkastički osmijeh, budući da se ono što Srbiji daje Sazonov poklapa s onim granicama Srbije, koje su ucrtali u karte Balkanskog poluotoka Talijani i s onim što Srbiji nudi bečki dnevnik »Neue Freie Presse«. Stoga su mu odmah odgovorili, da se to ni najmanje ne slaže sa zahtjevima srpskog naroda i sa ciljem njegove borbe; srpski narod ne može biti sretan dok se ostali dio naroda bude nalazio pod tuđinom. Objašnjavali su mu potrebu ujedinjenja Hrvata i Slovenaca sa Srbima u jednu državu, ali Sazonov nije htio ulaziti u diskusiju o tom pitanju. Nastojao je samo tačno uhvatiti njihove argumente kao da mu oni trebaju za nekog drugoga, a ne da on sam bude uvjeren njihovim razlaganjem. »Naročito je na njega uticalo«, izvještavaju Stojanović i Belić »kad smo rekli da $\frac{2}{3}$ stanovništva Hrvatske predstavljaju doseljenici iz Bosne i Hercegovine, i u Sremu, Bačkoj i Banatu da je čisto pravoslavno stanovništvo. To mu je bilo nepoznato«. ⁴⁴

Sazonov im je rekao, da ideali nijednog naroda nisu ostvareni od jednom, da Srba doduše ima i u drugim pokrajinama, ali da oni ne će propasti do krajnjega oslobođenja, a još će biti ratova i prilika da se dovrši oslobođenje srpskog naroda. Što se tiče Hrvatske, izjavio im je, da se čudio, kada mu je Šupilo govorio kako Hrvati traže zajednicu sa Srbima, »jer su oni po državnom uređenju aristokracija, po vjeri i po težnjama ipak nešto drugo i da se mi samo uzajamno svadamo. Tek otkora da želimo zajednicu itd.« Stojanović i Belić kažu, da su to pobijali, ali Sazonov nije htio priznati ništa što bi moglo povući »neku političku nuždu«, pa se pravio da ne zna stvari, nastojeći poricati apsolutno očigledne činjenice. Oni su to iskoristili i rekli, da će mu svoje argumente pismeno iznijeti i pružiti građu »koja podjednako može poslužiti i za politički i za naučni rad«. On je na to pristao, ali, kao što oni sami primjećuju, glavno je bilo, da on nije htio ništa reći o Hrvatskoj. »Kako vam mogu reći o njoj nešto pozitivno kad i sâm o tome u tom pravcu ništa ne znam«, izjavio je Sazonov. »Ona je zasad znak pitanja«. Stojanović i Belić su Sazonovljevu izjavu o Hrvatskoj doveli u vezu s njegovom primjedbom, da se ne zna da li će se Austro-Ugarska poslije rata zaista raspasti i s njegovom željom da se Italija ne draži. Što se pak tiče Slovenaca, kaže se u izvještaju Pašiću, Sazonov im je govorio »u negativnom smislu«. Rekao je, da Rusija ne može sada oslobađati sve Slavene uz cijenu svog opstanka. »Ako bi zbog Kranjske Rusija morala i jedan dan duže ratovati, ona bi napustila njeno oslobođenje«. ⁴⁵ Stojanović i Belić su smatrali da je Sazonov to pretjerano

⁴³ Novi List, Beograd, br. 224-226/1923.

⁴⁴ Stojanović i Belić Pašiću, 7. V 1915, pismo (Arhiv J. M. Jovanovića).

⁴⁵ U svom članku u »Novom Listu« Belić citira ovako ovu izjavu: »O Hrvatima i Slovencima ne mogu vam ništa reći. Oni se tuku protiv nas i ja vam izjavljujem:

rekao, ali da se iz toga ipak može vidjeti, da je Rusija napustila plan o oslobođenju Slavena Austro-Ugarske, koji je bio objavljen u manifestu prvih dana rata. Iz njegovih su riječi oni također zaključili, da on gleda na Hrvatsku drukčije nego na Sloveniju, budući da o njoj nije tako oštro govorio.

U razgovoru je dakako bilo dodirnuo i pitanje ustupaka Italiji. Sazonov se neprestano čudio, kako da Stojanović i Belić ne će priznati da Talijani ipak imaju neka prava u Dalmaciji, naročito u gradovima, kad su oni u Dalmaciji vladali; ondje je njihova kultura i ondje je rasprostranjen njihov jezik. Oni su pobijali njegove argumente, ali Sazonov je ostajao pri svome, što su oni protumačili time, da on želi tvrdnjama o tobožnjim talijanskim pravima, u koje sam ne vjeruje, opravdati svoje popuštanje u Dalmaciji. Tako je dosljedno govorio o »Sebenico« i »Zara« umjesto o Šibeniku i Zadru, kao da time želi kazati da su to talijanski gradovi. U pogledu Hrvatskog Primorja Sazonov im nije htio ništa reći, samo je primijetio da se u Rijeci govori talijanski. Isto tako nije ništa rekao ni o Bačkoj, Srijemu i Baranji, a o Banatu je kategorički izjavio, da Rumunji ne mogu u njemu ništa dobiti, no nije im obećao da će Banat biti srpski.

Stojanović i Belić su Sazonovu govorili o uzbuđenju srpskog naroda zbog ustupanja Dalmacije Italiji, i tvrdili da bi to uzbuđenje trebalo stišati davanjem kompenzacija Srbiji (»pozitivnim dobitcima«), kako se ne bi razvilo u »stihisko negodovanje«, a jedini način da se to postigne sastoji se u tome, da se srpskom narodu garantira da njegovi interesi neće biti povrijeđeni na drugim stranama. Sazonov je htio izbjeći jasan odgovor i stao »čitati lekciju srpskoj uzbuđljivosti i vatrečnosti«, no oni su mu objašnjavali visoki stupanj nacionalne svijesti kod širokih masa srpskog naroda. Sazonov ih je molio za strpljenje i hladnokrvnost. »Neće valjda sad zbog toga Srbi pokvariti ono veliko delo koje su učinili i kojemu se ceo svet divi«, rekao im je. Oni su mu odgovorili da su tu potrebne odlučne i uspješne mjere, koje bi narod mogao razumjeti. Tražili su garancije da se u Banatu i Makedoniji prema Rumunjskoj i Bugarskoj neće pokazati popustljivost kao što se pokazala prema Italiji na Jadranu.

Stojanović i Belić su izvijestili Pašića o svojim prvim razgovorima u ministarstvu vanjskih poslova posebnim telegramima i opširnim izvještajem, koji su mu poslali već sutradan po razgovoru sa Sazonovim. Na kraju tog izvještaja saželi su zaključke do kojih su došli o ruskoj politici na Balkanu i o izgledima za ostvarenje srpskih težnji. Prema njihovom mišljenju, sve će zavisiti od pitanja Austro-Ugarske, ali iz utisaka koje su stekli u Petrogradu, to pitanje još nije ušlo u odlučnu fazu. Oni smatraju, da će Saveznici vjerojatno pokušati Austro-Ugarsku odvojiti od Njemačke, i zbog toga će prijetiti opasnost da slovenske, hrvatske i srpske zemlje postanu »moneta za potkusurivanje«. Sazonov

kada bi bilo potrebno da se ruski narod bori pod oružjem samo pola dana, da se Slovenci oslobode, ja ne bih pristao na to.«

i cijelo ministarstvo biti će doduše na strani Srbije i nastojati da očuvaju za nju što više teritorija, ali koliko će u tome uspjeti, ne može se predvidjeti. Oni misle, ako bude Trojni sporazum molio mir, a ne Austro-Ugarska, da će cijena na štetu Srbije biti veća. Čini im se da Rijeka upravo zbog toga nije obećana Talijanima i da Saveznici zbog toga neće da primaju nikakve obaveze prema Srbiji u pogledu Hrvatske i ostalih južnoslavenskih zemalja. Po njima, Srbiji je osiguran jedino širok izlazak u Dalmaciji, Bosna i Hercegovina i zemljište u Srijemu i Banatu radi stratezijske obrane Beograda, a da li će Srbija dobiti više od toga, zavisi, da li će Austro-Ugarska tražiti separatan mir ili će joj Saveznici takav mir ponuditi. Koliko su obaviješteni, za sada nema za to opasnosti, a ako do separatnog mira s Austro-Ugarskom napće ne dođe, onda bi Srbija zaista mogla ostvariti svoje težnje, osim u teritorijima koje će uzeti Italija, jer se tome ne bi protivila niti jedna od sila Trojnog sporazuma. Ruska je vlada u početku doduše mislila na oslobođenje Slavena Austro-Ugarske, ali kad su Turci ušli u rat i kad se vidjelo koliko je Njemačka jaka, onda je u politici Trojnog sporazuma došlo do kompromisa između ruskih i francusko-britanskih interesa. Glavne tačke tog kompromisa su: 1. uništenje Njemačke i 2. osvojenje moreuza i Carigrada i njihovo ustupanje Rusiji. Sve je ostalo postalo sporednim i sve se ostalo može žrtvovati tim osnovnim ciljevima. Zbog toga se Saveznicima i nije činila odveć skupom cijena koju je tražila Italija, a ako separatnim mirom s Austro-Ugarskom mogu lakše doći do uništenja Njemačke, oni će je i sačuvati »kao državu u velikim granicama«. ⁴⁶

Stojanović i Belić su savetovali Pašiću, da cjelokupni rad srpske vlade kod Saveznika orijentira prema osnovnim zadacima rata »kako ih shvata i misli da izvrši Trojni Sporazum«. A u tom pogledu, po njima, postoje dvije mogućnosti, prvo, da Njemačka i Austro-Ugarska budu potpuno uništene, i drugo, da se s Austro-Ugarskom zaključi separatan mir. U drugom slučaju, oni smatraju da bi Srbija, osim onog minimuma koji joj je obećan, morala dobiti upravo zbog davanja dijela Dalmacije Italiji, »bar još Liku i Krbavu, dalje Slavoniju i veliki deo Bačke i Banata«. Kao što se vidi, pored ostvarenja »velikog rešenja«, koje je predviđalo ujedinjenje svih, kako srpskih, tako i hrvatskih i slovenskih teritorija sa Srbijom, oni su uvijek imali u vidu i »malo rešenje«, po kojem su se imali priključiti Srbiji samo teritoriji sa srpskim većinama i teritoriji u kojima žive pomiješani Srbi s Hrvatima, kao što je to uostalom imao u vidu i Pašić, s tim da »malo rešenje« bude uvijek osnovno.

Razgovor sa Sazonovom bio je strogo povjerljive prirode. Sazonov je razgovarao sa Stojanovićem i Belićem kao s povjerljivim Pašićevim ljudima. Posebno ih je upozorio na potrebu čuvanja tajnosti, rekavši im: »O ovome mogu znati samo oni koji su u ovoj sobi i, razume se, moj veliki prijatelj Pašić«. Oni su shvatili kao da im Sazonov daje

⁴⁶ Stojanović i Belić Pašiću, 7. V 1915, pismo (Arhiv J. M. Jovanovića).

izjave, koje treba kriti pred Spalajkovićem. S time u vezi javili su Pašiću, da je ministarstvo vanjskih poslova prema Spalajkoviću sve zakopčanije i da njegov ugled u Petrogradu pada. Smatrali su da Spalajković nije dovoljno diskretan. Stoga su i izvještaj Pašiću poslali krišom od njega, preko sekretara ruskog poslanstva u Srbiji Strandtmanna, koji se upravo tih dana vraćao na svoju dužnost, i predlagali Pašiću da im šalje upute posebnom šifrom, i da mu oni svoje izvještaje upućuju preko kurira ruskog ministarstva vanjskih poslova.

IV

Poslije razgovora sa Sazonovom Stojanović i Belić nisu napustili Petrograd, kao što im je savjetovao Pašić u svom telegramu. Ostali su da sastave memorandum o srpskom pitanju, koji su obećali Sazonovu, i da pruže ruskom ministarstvu vanjskih poslova potpunije informacije o srpskom stanovištu u pogledu Banata.

Početkom maja 1915. su naine obnovljeni pregovori s rumunjskom vladom o uvjetima za ulazak Rumunjske u rat. Rumunjska vlada je tražila granice na Prutu i Tisi. Sazonov, međutim, nije bio sklon popuštanju, jer je rumunjska intervencija za Rusiju, poslije zaključenja ugovora s Italijom, imala manju važnost. Kad je rumunjski poslanik u Petrogradu Konstantin Diamandy predao 3. maja službeni prijedlog svoje vlade, u kojem su bili precizirani rumunjski zahtjevi, Sazonov mu je rekao, da se ruska vlada ne može složiti s granicom Pruta u Bukovini, a niti s granicom na Tisi i Dunavu. On je ipak želio postići kompromis s rumunjskom vladom. U pogledu Banata je smatrao, da bi bilo najbolje rješenje podjela između Rumunjske i Srbije, tako da istočni dio pripadne Rumunjskoj, a zapadni Srbiji. Rumunjska vlada, vidjevši da Sazonov ne popušta, obratila se francuskoj i britanskoj vladi. Francuski ministar vanjskih poslova Delcassé je na to predložio, da rusko-rumunjska granica bude povučena na Seretu, a srpsko-rumunjska južnom granicom Torontalske županije. Kako se u to vrijeme situacija na galičijskoj fronti pogoršala, ruska je vlada bila sklonija popuštanju. Sazonov je 20. maja u osnovi pristao na Delcasséov prijedlog i predložio da sjeveroistočni dio Torontalske županije pripadne Rumunjskoj. Međutim, rumunjska vlada se nije s time zadovoljila i uporno je ostajala pri svom prijedlogu o granicama na Tisi, Prutu i Dunavu.⁴⁷

Informirana o tim pregovorima, srpska je vlada nastojala na njih utjecati raznim kanalima, pa i preko Stojanovića i Belića, te im je slala potreban materijal za objašnjavanje srpskih težnji i interesa u tim krajevima. Na osnovu toga oni su sastavili opširniji memorandum o Banatu, Bačkoj i Srijemu, kome je bilo priloženo 10 raznih karata.⁴⁸

⁴⁷ O pregovorima s rumunjskom vladom vidjeti F. I. Notovič, *Diplomatičeskaja borba v godi pervoj mirovoj vojni*, I, (Moskva-Leningrad 1947, str. 469-538).

⁴⁸ U arhivu J. M. Jovanovića čuva se prijevod tog memoranduma na srpski, koji se donosi u prilogu pod 1).

U njemu su prikazali naseljavanje Srba u tim krajevima i istaknuli, da su Srbi još od XV vijeka tražili posebnu upravu, odvojenu od mađarske, što im je Beč ponekad i davao, ali su Mađari uvijek uspijevali da im oduzmu. Zatim su iznijeli mjere koje su Mađari poduzimali radi mađariziranja Srba i prikazali borbe koje su morali Srbi voditi s njima da se održe, i na kraju dali etnografski pregled tih zemalja. Stojanović i Belić su uz materijal o Banatu iznijeli i svoje mišljenje o Bačkoj i Baranji, i iz literature izvadili ono što je bilo za srpsku tezu najpovoljnije. Zbog toga su procent različitim narodnosti dali u cjelini za Banat i Bačku, a ne za svaki okrug posebno, kako bi se pokazalo da su Srbi s ostalim Slavicima u većini. Opširno su razvili problem granica Srpske Vojvodine iz 1849. i 1861. objašnjavajući potrebu, da se sada granica povuče između tih granica. Onu užu granicu iz 1861. pobijali su tvrdnjem, da su tada Srbi tražili takvu granicu kako bi se sačuvali od mađarizacije i našli kompromis s Mađarima u borbi protiv Beča. Istakli su, da Srbi nisu tada imali u vidu definitivno odvajanje od Austro-Ugarske, nego samo dobijanje upravne autonomije, tako da geografski i strategijski uvjeti nisu za njih tada imali nikakve važnosti. Međutim, tvrdili su, Srbi iz Kraljevine sada moraju voditi računa i o drugim okolnostima, koje se tiču svake državne granice, pa je potrebno da Srbija priključi uz Temišvar, Vršac, Belu Crkvu i još jedan pojas teritorija na istoku u ekonomskom interesu naroda tog kraja i strategijskog osiguranja Beograda. Tako su oni u svom memorandumu predložili, da se Srbiji prizna etnografska granica, ali s dodatkom ekonomsko-političke i geografsko-strategijske linije, kako bi se dobila cjelina ograničena Dunavom, Tisom, Morišem i planinskim vijencem na istoku, koji bi predstavljao obrambenu liniju Banata i Beograda.

Belić je predao memorandum pomoćniku ministra vanjskih poslova Neratovu 19. maja. Neratov je primijetio da u Banatu ima mnogo Nijemaca. Belić je objašnjavao, da Nijemci ne predstavljaju za Srbiju nikakvu nezgodu, jer će se u tako jakoj nacionalnoj državi kao što je Srbija, ili posrbiti ili iseliti i da prema cjelini predstavljaju samo neznatan procent. Kada mu je pak Neratov spomenuo da se rumunjske težnje protežu na Temišvar, Belić mu je objašnjavao, da je taj grad centar Banata, čvor svih komunikacija i staro srpsko mjesto i da se bez njega ne može nikako povući povoljna granica na sjeveru. Neratov ga je tada pitao, ne bi li se Srbi mogli zadovoljiti granicom, koja bi polazila koso od ušća Moriša do ispod Temišvara, ali Belić je i to odlučno odbio, tvrdeći, da bi Srbi, ako ne dobiju Temišvar, smatrali da su izgubili cijeli Banat. Što se tiče granice na istoku, Neratov je izrazio nadu, da će se tu doći do kompromisa, iako Rumunji traže mnogo, na što mu je Belić rekao, da srpska granica treba svakako da polazi od Dunava do Oršave u planinu, i objasnio potrebu da Srbija dobije orahovičke i ostale rudnike gdje rade većinom Srbi.⁴⁹

⁴⁹ Spalajković Pašiću, 20. V 1915, telegram; Stojanović i Belić Pašiću, 21. V 1915, pismo (Archiv J. M. Jovanovića).

Iz izjava Neratova Stojanović i Belić su vidjeli da rusko ministarstvo vanjskih poslova ima neodređeno držanje u pogledu Banata, da se ne slaže u svemu sa srpskim zahtjevima, i da je spremno praviti Rumunjskoj ustupke naročito na sjeveru prema Temišvaru. Htjeli su da doznaju nešto određenije dokle misle ustupati u Banatu, kako bi mogli na vrijeme poduzeti potrebne korake. Stoga je Stojanović zatražio prijem kod Sazonova. Kako mu nije odmah zakazan sastanak, a bili su obaviješteni da se pregovori s rumunjskom vladom upravo vode, sastavili su kraću »zapisku«, u kojoj iznose u sažetom obliku osnovne argumente u prilog srpskih zahtjeva u Banatu. Sazonov je međutim primio Stojanovića 22. maja. Uza sve svoje nastojanje, Stojanović nije mogao saznati maksimum do kojeg je Sazonov spreman popuštati rumunjskoj vladi. Stojanović je objašnjavao Sazonovu, da se prilikom povlačenja granica u Banatu mora voditi računa o geografsko-strategijskim i političko-ekonomskim momentima, budući da se ne vrši razgraničenje između srezova ili autonornih provincija iste države, već između dviju država. Sazonov mu je na to odgovorio, kako Srbi u Banatu nisu u većini, kako su se u posljednje vrijeme izmijenili narodnosni odnosi koji su postojali prije pola stoljeća, kako se karte koje su mu dali ne slažu s onima koje on ima i kako svi narodi na Balkanu nastoje da jedan od drugoga što više »očupaju«. Stojanović mu je na to tumačio, da Banat sačinjavaju tri županije, Torontalska, Tamiška i Krašovska i ako se Krašovska do planinskih lanaca lijeve obale gornjeg Tamiša odbije, onda Srba u Banatu ima dva put više od Rumunja; karte koje su podnijeli da su najtačnije, jer su bile radne u vrijeme kada nije bilo nikakva izgleda da se pomoću njih može postići neki politički cilj, a neke su prije pristrane u korist Nijemaca, Mađara i Rumunja, nego Srba, ali se uglavnom ipak poklapaju sa sadašnjim srpskim zahtjevima s tim da im se dodaju geografske granice; ako su odnosi u posljednje vrijeme bili izmijenjeni na štetu Srba, to treba stvar gledati sa slavenskog stanovišta i suzbiti one narodnosti koje su se naselile na srpskom teritoriju, što se pak tiče Srba, da su u usporedbi s ostalim balkanskim narodima najskromniji u svojim zahtjevima. S time se Sazonov složio i rekao, da su Srbi zaista najskromniji, najhrabriji i zato najsimpatičniji. Stojanović je u toku razgovora naročito insistirao na potrebi povlačenja geografsko-strategijske granice i isticao političko-ekonomske razloge, uspoređujući plodnost Banatske ravnice i rudno blago ogranaka Karpata, koje Srbija traži, prema brdovitoj i neplodnoj Bosni, Hercegovini i Dalmaciji.⁵⁰

Na kraju razgovora, Stojanović je predao Sazonovu »zapisku« o Banatu, u kojoj su sažete i precizirane misli, koje mu je iznosio u toku razgovora.⁵¹

Stojanovićeve intervencija kod Sazonova došla je u vrijeme, kada su razgovori s rumunjskom vladom bili u privremenom zastoju. Sazonov

⁵⁰ Stojanović i Belić Pašiću, 23. V 1915, pismo (Arhiv J. M. Jovanovića).

⁵¹ U arhivu J. M. Jovanovića čuva se prijevod tog pisma na srpski koji se donosi u prilogu pod 2).

je rekao Stojanoviću da su rumunjski zahtjevi takvi da je Rusiji ispod dostojanstva pregovarati na toj osnovi, a sutradan, 23. maja, izjavio je Spalajkoviću, da ne namjerava produžavati razgovore s rumunjskom vladom, jer ona ne misli ozbiljno na rat. Ipak 24. maja opet je s njime opširno razgovarao o Banatu, tako da je Spalajkoviću bilo jasno, da bi se pregovori mogli nastaviti. Sazonov mu je rekao, da je pregledao Beličeve karte i da ih smatra zaista objektivnim. Iz njih je prvi put jasno vidio, kako u sjeverozapadnom dijelu Banata žive Nijemci, a u istočnom Rumunji. Zapitao je, ne bi li Srbija stoga pristala da Nijemci pripadnu Rumunjskoj, »jer što će oni Srbiji«. Spalajković je Sazonovu ponavljao argumente, koje su Stojanović i Belić iznijeli u memorandumu i pismu i izjavio, da bi istočni Banat trebalo dati Srbiji čak i da Rumunji imaju na njega historijska i druga prava »kao u nekoliko kompenzaciju za ono što gubimo u Dalmaciji« i da bi svako drugo rješenje izazvalo najgori utisak u srpskom javnom mišljenju, »koje polaže svu nadu na Rusiju, a smatralo bi popuštanje Rumuniji kao poraz i za Rusiju i za Srbiju, naročito posle žrtvovanja jednog dela Slovena Italiji«. ⁵²

Stojanović i Belić su željeli da se srpska vlada koristi zastojem u pregovorima s Rumunjskom, kako bi se s ruskom vladom postigao sporazum u pogledu granica između Srbije i Rumunjske. Isto tako su mislili, da bi već sada trebalo nastojati da srpska vlada dobije određena obećanja u pogledu svojih granica bar na sjeveru, prema Nijemcima, Mađarima i Rumunjima, kad već nije uspjela da to postigne u pogledu granica na zapadu. Još 20. maja su javljali Pašiću da je potrebno tražiti cijeli Banat do Moriša na sjeveru, a najmanje granicu istočno od Temišvara, Vršca i Bele Crkve »kao deo naknade za izgubljeni deo Dalmacije radi umirenja naroda«, ⁵³ 23. maja su Pašiću predlagali: »Onako kao što su učinili Talijani i osigurali se, treba da se sad osiguramo i mi, da ne bude posle ni svađe, ni kukanja, ni moljakanja«. ⁵⁴ a 26. maja vraćali su se na isti prijedlog i poručivali Pašiću: »Ako ne bi sad hteli ugovorom garantovati severne granice, bojati se da naše pretpostavke ne postanu stvarnima i da iz celog rata ne izađemo samo sa Bosnom, Hercegovinom i tako zvanim širokim izlaskom na more. Zato ističemo krajnju potrebu energično učiniti korak u pravcu ovom, inače može biti dockan«. ⁵⁵ Pašić im je odgovorio 27. maja, da je srpska vlada već učinila energičan korak kod Saveznika, ali da su oni izjavili, da je glavna stvar pobijediti neprijatelja i da se rat ne može odugovlačiti i svesti na to da Srbija dobije sve što želi. ⁵⁶

Spalajković je bio protivan Stojanovićevim i Beličevim prijedlozima. Držao je da sada nije oportuno zaoštriti to pitanje. 27. maja javljao je

⁵² Spalajković Pašiću, 24. V 1915, telegram (Arhiv J. M. Jovanovića).

⁵³ Spalajković Pašiću, 20. V 1915, telegram (Arhiv J. M. Jovanovića).

⁵⁴ Stojanović i Belić Pašiću, 23. V 1915, pismo (Arhiv J. M. Jovanovića).

⁵⁵ Spalajković Pašiću, 26. V 1915, telegram (Arhiv J. M. Jovanovića).

⁵⁶ Pašić Spalajkoviću, 27. V 1915, telegram (Arhiv J. M. Jovanovića).

Pašiću, da Saveznici neće i ne mogu garantirati Srbiji njene sjeverne granice iz istih razloga iz kojih je nisu držali u toku pregovora s Italijom. Takav bi prijedlog, po Spalajkoviću, bio već unaprijed osuđen na neuspjeh, tako da bi se samo konstatiralo, kako Srbija nema sankcije za svoje zahtjeve prema Saveznicima i ostavilo utisak kao da u njih nema povjerenja. Spalajković je stoga preporučivao, da Pašić samo poradi kod ruske vlade da se energičnije zauzme za srpske interese, a tek u krajnjem slučaju, zaprijeti li opasnost da Rusija popusti Rumunjskoj i Bugarskoj, neka izjavi, da ne može više snositi odgovornost za takav postupak Saveznika i da ne može više ostati na vlasti.⁵⁷

Pašiću se činilo da je takav slučaj već nastupio. S jedne je strane iz pisanja ruske štampe vidio da se nastoji rumunjsku vladu natjerati na nastavak pregovora aluzijama na mogućnost zaključenja separatnog mira s Ugarskom, a druge pak strane saznao je da će se od Srbije tražiti žrtve u Makedoniji kako bi se Bugarska navela na intervenciju u ratu. Pašić je stoga 29. maja zamolio Spalajkovića neka kaže Sazonovu u učtivoj formi, da se boji da će u pregovorima biti oštećeni interesi Srbije i da će mu u tom slučaju preostati samo da se povuče; neka mu također izjavi, da srpska vlada može primiti samo onu granicu u Banatu, koju je označila kao maksimum u svom popuštanju.⁵⁸ Oštrije je reagirao na vijesti o obećanjima Bugarskoj. Sazonov ga je doduše htio već unaprijed pripremiti na težak udarac i 26. maja ga je upozoravao preko Strandtmanna, da će Saveznici učiniti nov korak u Sofiji i ponuditi Bugarskoj dijelove Makedonije, i zamolio ga da pripremi srpsko javno mišljenje na žrtve koje čekaju Srbiju. Kako bi ga umirio, poručio mu je u strogom povjerenju, da će Rusija pozdraviti ujedinjenje Hrvata, Slovenaca i Srba u jednu državu i da neće zaključiti sporazum s Rumunjskom, ako Srbiji ne bude osiguran dio Banata, naseljen pretežno Srbima.⁵⁹ Pašić je odlučno odbio da udovolji molbi Sazonova i zaprijetio ostavkom.⁶⁰

V

Nepopustljivost srpske vlade nije zapriječila Saveznike da nastave svoja nastojanja da uvuku Rumunjsku i Bugarsku u rat. Ulazak Italije u rat nije donio očekivani preokret, a situacija na frontama ih je prisiljavala da budu sve popustljiviji. Rumunjska vlada nije odustajala od uvjeta koje je bila postavila 3. maja. Sva nastojanja Saveznika da je naведу na popuštanje u Banatu propala su, a ruski glavni štab je požu-

⁵⁷ Spalajković Pašiću, 27. V 1915, telegram (Arhiv J. M. Jovanovića).

⁵⁸ Pašić Spalajkoviću, 29. V 1915, telegram (Arhiv J. M. Jovanovića).

⁵⁹ Sazonov Strandtmannu, 26. V 1915, telegram (Die Internationalen Beziehungen, n. dj., II/8/1, dok. 11, str. 7-8).

⁶⁰ Strandtmann Sazonovu, 29. V 1915, telegram (Die Internationalen Beziehungen, n. dj., II/8/1, dok. 32, str. 32-33).

rivao da se što prije postigne sporazum. U takvim okolnostima Saveznici su se ponovno obratili srpskoj vladi, taj put da se složi s ustupanjem cijelog Banata Rumunjskoj, čak i onog naseljenog u većini Srbima. Da je na to privole, znali su da neće biti dovoljno ponavljati obećanja o priključenju Bosne i Hercegovine i dijela Dalmacije.

Djelatnost Stojanovića i Belića u tim prilikama pripomogla je ruskom ministarstvu vanjskih poslova da se bolje upozna s pravim razlozima, koji su navodili srpsku vladu da traži ne samo priključenje srpskih nego i hrvatskih i slovenskih krajeva Austro-Ugarske Srbiji. Da bi temeljitije objasnili srpsko stanovište, oni su sastavili memorandum »Savremeno srpsko nacionalno pitanje«, koji su bili obećali Sazonovu prilikom prvog posjeta. Prije toga su obavijestili Pašića o svojoj namjeri i tražili od njega odobrenje, ističući da je poslije takvog iznošenja cjelokupnog srpskog pitanja pred Saveznike »onda stvar umešnosti srpske diplomatije kod Trojnog (ili Četvornog) sporazuma i do opšte političke situacije, ukoliko će ono biti realizovano.«⁶¹ Pašić je 5. juna naredio da im se javi, da se u njihovim prijedlozima slaže.⁶² Sredinom juna je memorandum bio gotov i predan ruskom ministarstvu vanjskih poslova.

U memorandumu se objašnjava, da se srpsko pitanje ne sastoji samo u priključenju Bosne i Hercegovine Srbiji i izlasku Srbije na more u Dalmaciji, već i u priključenju Srbiji i ostalih srpskih, hrvatskih i slovenskih zemalja Austro-Ugarske. Ako bi se pokušalo riješiti pitanje Hrvatske posebno, time bi se riješio i jedan dio srpskog pitanja, ali u hrvatskom smislu, budući da su u Hrvatskoj s Hrvatima pomiješani i Srbi, štaviše da u njoj ima Srba više nego Hrvata. U memorandumu se dokazuje, da su Hrvati i Srbi jedan narod s dva imena i da je do toga došlo srpskom kolonizacijom hrvatskih zemalja. Srbi su tobože tokom stoljeća naselili veći dio starih hrvatskih krajeva, tako da je staro hrvatsko stanovništvo ostalo čisto samo još na sjeveru od Kupe, na srednjim i sjevernim dalmatinskim otocima i u srednjoj i istočnoj Istri. Hrvatski karakter srednje i sjeverne Dalmacije, cijele Slavonije, južne i srednje Hrvatske do Kupe i dijelova Istre tvrdi se da je zamijenjen srpskim karakterom. Ta je činjenica, kaže se dalje, bila odsudna za cjelokupni nacionalni i politički razvitak tih zemalja, budući da su uslijed toga proširenja srpskog naroda, Hrvati prihvatili srpski književni jezik i kod njih se stala razvijati svijest o narodnom jedinstvu sa Srbima, koja je došla do izražaja u ilirizmu i jugoslavenstvu. U memorandumu se traži, da i Slovenci uđu u zajedničku državu sa Srbima i Hrvatima. Srbi su doduše svijesni, kaže se u memorandumu, da slovensko pitanje nije istovjetno sa srpsko-hrvatskim, ali oni znaju također, da se ono mora staviti na dnevni red prilikom likvidacije Austro-Ugarske, pa ako se bude htjelo voditi računa o prošlosti slovenskog naroda i o njegovim težnjama, onda je to jedini izlaz da ne podlegnu pritisku Nijemaca, Talijana i Mađara. U memorandumu se dalje objašnjava interes Saveznika

⁶¹ Stojanović i Belić Pašiću, 23. V 1915, pismo (Arhiv J. M. Jovanovića).

⁶² Isto, Pašićeva bilješka.

i naročito Rusije, da se Južni Slaveni ujedine oko Srbije i stvori snažna slavenska država, koja će u budućnosti biti u stanju da pruža otpor svakom novom austro-njemačkom nadiranjju na Balkan, te objašnjava da Rusija ne može imati na Balkanu druge politike od Srbije. S time u vezi govori se o mogućnosti da u toku rata dođe do konačne odluke samo u pogledu Njemačke, a ne i Austro-Ugarske, i o opasnosti koja bi uslijed toga prijetila ostvarenju srpskih težnji, a skreće se također pažnja i na opasnost koja prijeti Srbiji od pregovora Saveznika s neutralnim državama, koje postavljaju pretjerane zahtjeve na štetu Srbije i srpskih težnji. Ako bi se njima udovoljilo, srpske bi oblasti bile razbijene na nekoliko susjeda i situacija na Balkanu bi uslijed toga bila izmijenjena na štetu balkanskog mira i mogućnosti otpora njemačkom nadiranjju. Zbog toga, ako neke od tih država iznesu takve teritorijalne zahtjeve na Balkan, traži se, da se o tim zahtjevima govori samo u vezi sa cjelokupnošću svih nacionalnih problema na Balkanu i uslugama koje je dotična država učinila općoj stvari, a ne da se okrnje interesi onog saveznika, koji je već učinio usluge savezničkoj stvari.⁶³

Memorandumu je bila priložena geografska karta u tri boje, »Geografski položaj Srbo-Hrvata i Slovenaca u zemljama pod vlašću Austro-Ugarske«, na kojoj su prikazani posebno Srbi (pravoslavni, muslimani i katolici), posebno Hrvati i posebno Slovenci. U skladu s objašnjenjima u memorandumu, na karti je označeno da čisto hrvatsko stanovništvo živi samo na sjeveru od Kupe, u uzanom obalnom pojasu i otocima sjeverne i srednje Dalmacije, na kvarnerskim otocima i u srednjoj i istočnoj Istri.⁶⁴ (Takvo, iz temelja krivo informiranje ruske vlade sa strane Belića i Stojanovića samo je još jedan žalostan dokaz više, kako je Pašićeva velikosrpska politika godine 1915-e stavila u svoju službu čak i neke poznate srbijanske naučne radnike. — Napomena urednika V. B.)

Stojanović i Belić su predali Sazonovu tri primjerka tog memoranduma (za cara Nikolu, predsjednika vlade i njega). U isto vrijeme predali su mu i izvještaj o pisanju ruske štampe, u kojem su ukazali na

⁶³ U arhivu J. M. Jovanovića čuva se prijevod tog memoranduma na srpski, koji se donosi u prilogu pod 3. U svom članku »Iz bliske prošlosti« Belić kaže o memorandumu ovo: »Mi smo imali na umu glavne tačke Sazonovljeva razgovora koje su obeležavale i glavne pravce ruske politike u tom trenutku prema nama; na njih smo hteli da odgovorimo i da pretstavimo naše celokupno pitanje u onom duhu i svetlosti koji bi mogli biti razumljivi i pristupačni tadašnjoj ruskoj politici.« Što se pak tiče sadržaja, Belić kaže, da su glavne tačke memoranduma bile ove: »1) Srpsko nacionalno pitanje je u potpunom oslobođenju i ujedinjenju svih srpsko-hrvatskih i slovenačkih zemalja. 2) Srbi i Hrvati se ne mogu odvajati ne samo zato što su isti narod po jeziku i po poreklu nego i zato što su tako izmešani u našim pokrajinama da se ne mogu jedni osloboditi, a drugi ne osloboditi. 3) Kulturno jedinstvo Srba i Hrvata u XIX veku spremilo je njihovo političko ujedinjenje. Ono je izraz njihove zajedničke nacionalne svesti. 4) Samo ujedinjenjem sa srpsko-hrvatskim narodom mogu se Slovenci spasti za Slovenstvo i za Rusiju. Ako se to sada ne učini, Slovenci će nacionalno za navedk propasti. 5) Pokazane su sve strašne posledice za nas ako delovi našeg naroda ostanu pod Mađarima, Austrijom ili Talijanima.«

⁶⁴ Vidjeti prilog pod 4).

neke »netačne i tendenciozne« vijesti i članke ruskih novina, ističući da je srpska javnost zbog takvog pisanja indignirana. Tu su ponovo objašnjavali srpsko pitanje s posebnim osvrtom na pitanje Makedonije. Kao što su 16. juna javili Pašiću, taj je izvještaj imao poslužiti kao »probni kamen za njihovu diskusiju o nekim našim pitanjima i pretpostavlja da ministarstvo prekida već jednom upotrebljavati štampu za svoje makinacije i tako uvodi u zabludu rusko javno mišljenje i stvara kod nas neraspoloženje i prema Rusiji i Rusima«. ⁶⁵

Predajom memoranduma o srpskom nacionalnom pitanju i izvještaja o pisanju ruske štampe, Stojanović i Belić su smatrali da su izvršili zadatak, koji im je bio povjeren, i 2. jula 1915. otputovali su u Srbiju.

*

Misija Stojanovića i Belića odigrala je stanovitu ulogu u postavljanju i objašnjavanju teritorijalnih zahtjeva Srbije u ratu. Stojanović i Belić su doduše došli prekasno u Petrograd da bi mogli utjecati na držanje ruske vlade prema talijanskim zahtjevima u pregovorima što su se vodili za ulazak Italije u rat. Ali za vrijeme njihova boravka u ruskoj prijestolnici obnovljeni su pregovori s rumunjskom vladom, tako da su mogli intervenirati u pogledu Banata i djelovati na Sazonova da vodi više računa o srpskim zahtjevima u tim krajevima. Za vrijeme svog boravka upoznali su također temeljitije rusku vladu s gledištem srpske vlade na jugoslavensko pitanje. Memorandum »Savremeno srpsko nacionalno pitanje«, koji su predali Sazonovu, prvi je srpski memorandum upućen jednoj od savezničkih vlada o teritorijalnim zahtjevima Srbije.

Ruska je vlada prije toga primila memorandum Frana Supila »Rješenje jugoslavenskog pitanja« i iz kontakta s njime mogla vidjeti kako predstavnik hrvatskih političkih emigranata gleda na to pitanje, a kasnije, u maju 1915, bila je upoznata i s memorandumom Jugoslavenskog odbora. Kad je uspoređivala tekstove i izjave, koje su davali s jedne strane Supilo a s druge Stojanović i Belić, morale su joj pasti u oči osnovne razlike u gledanju na ujedinjenje srpske vlade s jedne, i Jugoslavenskog odbora s druge strane. ⁶⁶

Supilo i Jugoslavenski odbor su u svojim memorandumima stajali naime na načelu narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca, ne praveći nikakve razlike između njih, dok su Stojanović i Belić govorili samo o nacionalnom jedinstvu i nacionalnoj istovetnosti »Srbo-Hrvata«, a Slovence smatrali samo srodnim narodom istih političkih težnji. Za »srpsko-hrvatski narod« su tvrdili, da je uistini srpski narod, a srpsko-hrvatsko jedinstvo svodili na historijski proces ekspanzije srpskog naroda. U tumačenju zahtjeva za ujedinjenjem Južnih Slavena Austro-Ugarske sa Srbijom polazili su na prvom mjestu sa stanovišta interesa

⁶⁵ Taj se izvještaj ne nalazi u arhivu J. M. Jovanovića. O tom izvještaju se javlja u telegramu Stojanovića i Belića Pašiću od 16. VI 1915 (Arhiv J. M. Jovanovića).

⁶⁶ O razlikama u gledanju na rješavanje jugoslavenskog pitanja između Supila i Jugoslavenskog odbora s jedne i srpske vlade i Pašića s druge strane vidjeti raspravu prof. Vase Bogdanova »O životu i radu Frana Supila« (Frano Supilo, Politika u Hrvatskoj, Zagreb 1953, str. 27-52).

službene Srbije. Prema njima, jugoslavensko pitanje je u suštini srpsko pitanje i Srbija ga postavlja budući da jedino na taj način može dosljedno ostvariti potpuno ujedinjenje srpskog naroda i osigurati svoj nesmetan razvoj na Balkanu. Jugoslavenski odbor je međutim polazio sa stanovišta Južnih Slavena Austro-Ugarske, o čijoj se sudbini radilo, i pozivao se na njihovo pravo na samoopredjeljenje i na načelo narodnosti. Buduća južnoslavenska država nije imala biti proširena Srbija, već nova država ujedinjenih Južnih Slavena.

Tako su za vrijeme boravka Stojanovića i Belića u Petrogradu jasnije uočene razlike u gledištima srpske vlade i Jugoslavenskog odbora na pitanje ujedinjenja i usesena je zabuna u pogledu programa Jugoslavenskog odbora. Stoga je ruska vlada, kada je primila Odborov memorandum, odbila da ga uzme u razmatranje, obrazloživši da on »apsolutno ne odgovara« Stojanovićevom i Belićevom memorandumu, koji, po njegovom mišljenju, »sadrži teritorijalne pretenzije srpske nacije«. ⁶⁷

Poslije objašnjavanja Stojanovića i Belića, Sazonovu se prikazalo jugoslavensko pitanje u novom svjetlu, u osnovi kao pitanje širenja i jačanja Srbije, a time i jačanja pozicija Rusije na Balkanu i u Srednjoj Evropi. Ovo je vjerojatno ostavilo traga u njegovu držanju prilikom pregovora s Rumunjskom i Bugarskom za njihovu intervenciju u ratu, kada se on, po prvi put, zauzeo za to, da se Srbiji, u naknadu za teritorijalne ustupke koji su se od nje tražili, obeća između ostalog i priključenje Hrvatske.

PRILOG I

MEMORANDUM O SJEVERNIM SRPSKIM GRANICAMA

Objašnjenje karata o etnografskom karakteru Bačke i Banata

I

Sam slovenskog (srpskog) stanovništva, koje su zatekli Mađžari osvojivši Panoniju krajem 9. veka srpska emigracija u Srem, Bačku i Banat počinje dolaskom Turaka. Kad su 1371. godine Turci razbili srpsku vojsku kod Černomena na Marici, gde je pao Kralj Vukašin i brat mu Uglješa, osvojili su celu Trakiju i Mačedoniju. Jedan sin Vukašinov ostao je kao naslednik svoga oca u Prilepu, ali kao turski vasal, a drugog sina Dimitrija nalazimo kao upravnika grada Vilagoš u Mađžarskoj.

Kad su posle Kosovske bitke srpski despots Stefan i naslednik mu nećak Đurađ stupili u vasalne odnose prema Ugarskoj, dobili su i kupili su velike posede u istočnoj Ugarskoj na koje su naseljavali stanovništvo iz srpskih zemalja, koje se povlačilo ispred Turaka.

Naročito je pojačana ta emigracija posle propasti Srbije 1459. godine, tako da se do kraja 15. veka iselilo u Ugarsku do blizu pola miliona Srba zajedno sa vlastelom koji se nisu hteli poturčiti.

Na taj način se u južnoj Ugarskoj, u Sremu, Bačkoj i Banatu (županije torontalska, tamiška i kraševsko-severinska) obrazovala nova srpska despotovina na levoj obali Save i Dunava i kralj Matija je 1471. godine naimenovao unuka Đurđeva, Vuka Brankovića, srpskim despotom i srpskom narodu kao celini dao naročite povlastice.

⁶⁷ Sazonov Krupenskom, 17. V 1915, telegram (Dorđević, n. d.), str. 53-54).

Srpska vojska pod svojim starešinama igrala je vidnu ulogu u odbrani Ugarske od Turaka, dok je Turci u 16. veku nisu sasvim zavojevali.

Kad je 1557. godine osnovana Pečka patrijaršija, pod njom je bilo 12 srpskih episkopija u Ugarskoj, od kojih 8 bilo je u Baranji, Bačkoj i Banatu: 1) segedinsko-bačka, 2) jenopoljska, 3) aradska, 4) vršačka, 5) bečkerečka, 6) lipovska, 7) temišvarska i 8) mohačka, sa mnogobrojnim manastirima, koje su Srbi tu osnovali.

Nova velika seoba srpskog naroda sa Balkana u južnu Ugarsku bila je krajem 17. veka, zajedno sa povlačenjem austrijske vojske, koja je bila sretnim ratovima doprla do Sofije, Skoplja i do Prizrena.

Ova velika seoba srpskoga naroda 1690. godine izvršena je na osnovu uzajamnih pogodaba između patrijarha Arsenija trećeg, s jedne i Leopolda prvog, s druge strane, po kojima je Srbima u celoj Hrvatskoj i Ugarskoj garantovana potpuna crkvena autonomija i date im naročite povlastice, te su tako Srbi priznati kao zasebna celina.

Te privilegije su nekoliko puta potvrđivane, ali su držate samo dotle, dok je u Beču bila potrebna srpska pomoć, bilo protivu spoljnih neprijatelja, bilo protivu ustanika mađarskih unutra.

Izuzetan položaj Srba dobiven ovim privilegijama bio je u suprotnosti i sa centralističkim težnjama Beča i sa idejom državnog jedinstva Ugarske i 200 godina istorije srpskog naroda pod Habsburzima predstavlja niz borbi srpskog naroda sa tim centrima za održanje svoje unutrašnje autonomije.

Kad god je bečki dvor bio u opasnosti od Mađžara, on se obraćao Srbima i oni su mu stalno i odano pružali pomoć, ali, kad god bi između Beča i Pešte dolazilo do nekog nesporazuma, Srbi bi bili žrtvovani Mađžarima.

Prelazeći preko 18. veka da se samo zadržimo na poslednjoj mađžarskoj revoluciji 1848. godine i njenim posledicama.

Srpska Skupština u Karlovcima 1. maja 1848. godine pozivajući se na zakone kralja Matije i na privilegije Leopolda prvog od 1690.-1691. godine tražila je za Srbe zasebnu teritoriju Vojvodinu Srpsku, koja bi obuhvatila Srem, Baranju, Bačku i Banat, izabrala je mitropolita Rajačića za patrijarha i pukovnika ogulinske regimente Stevana Supljicka za vojvodu. Te zaključke potvrdio je Franja Josif I 3. decembra 1848. g. utvrdivši Rajačića za patrijarha i - tada djenerala - Supljicka za vojvodu.

Vojvodinu pak utvrdio je patentom od 6. novembra 1849. godine u nekoliko proširenom obliku. Srbi su tražili da Vojvodina obuhvati Srem sa vojničkom granicom, Baranju, Bačku s bečejskim distriktom i šajkaškim bataljonom i Banat s granicom i kikindskim distriktom, u kojim je krajevima bilo pretežno srpsko-pravoslavno stanovništvo.

Granice pak Vojvodine patentom od 6. novembra 1849. godine znatno su raširene dodavanjem krašovske županije i severne Bačke sa velikim brojem rumunskoga i nemačkog stanovništva i nazvano je Novo Krunovano Vojvodstvo Srbije i Tamiški Banat. On je bio podeljen na okruge, a okruzi na srezove: središnja vlast u Temišvaru.

1. Temišvarski okrug sa 6 srezova: temišvarski, novogradski, vršački, bazjaški, lipovački i jakovački.

2. Velikobečkerečki okrug sa 8 srezova: velikobečkerečki, biletski, novebečejski, velikokikindski, veliko šimikluški, haefeljski, tursko-kanijski i mološki.

3. Lugoški okrug sa 4 sreza: lugoški, oravički, bokšanski i fačetski;

4. Somborski okrug sa 6 srezova: somborski, subotički, apatinski, senčanski, kulski i bajski; i

5. Novosadski okrug (sa 5 srezova: novosadski, starobečejski, palanački, rumski i iločki (v. kartu br. 1)).

Baranja je ostala van granice, iako su Srbi to tražili. Po službenom popisu od 1857. godine stanovništvo u Vojvodini Srbiji bilo je okruglo 433.000 Srba, 415.000 Rumuna, 336.000 Nemaca, 250.000 Mađžara i oko 13.000 Jevreja i Cigana, ukupno 1.513.043.

Tu Srpsku Vojvodinu ukinuo je Franjo Josip 15. decembra 1860. godine i spojio s Ugarskom »na osnovu državopravnih pretenzija ove Kraljevine«.

Protivu te odluke protestovao je patrijarh Rajačić i car je dopustio da se sazove sabor srpski na kome su Srbi na osnovu svoga istorijsko-političkog prava opredelili one modalitete koje mu njegovo buduće biće u Ugarskoj osiguravaju.

Sabor se sastao 25. marta 1861. godine i na osnovu privilegije 1790/91. godine izvideći za sebe krupna politička prava: zasebnu oblast s vojvodom na čelu i svoju sopstvenu administraciju. Zeleći imati u toj oblasti pretežno srpsko-pravoslavni element (v. kartu br. 3 Voskresenskog) — on je suzio granice Vojvodine od 1848. godine, tražio je da u Vojvodinu Srbiju udje 1. ceo provincijalni Strem, 2. donja Bačka i 3. deo Banata izdvajajući kao oazu Njemcima naseljeni kraj u severnom delu torontalske županije.

Ali od svega toga nije bilo ništa, poravanjem Beča s Peštom 1867. godine Srbi su bili upućeni na Madžare da s njima urede svoje odnose i u pogledu crkvenom i u pogledu narodne autonomije. Madžari su prvih godina bili voljni činiti neke koncesije u pogledu crkvene i školske autonomije, ali su Srbi stalno ostajali i na političkom terenu, o čemu Madžari nisu htjeli ni da čuju. Iz godine u godinu Madžari su bili sve skuplji i na crkvenom terenu, i tako su Srbi ostali i bez uredjenja svoje crkvene autonomije. Nešto se uspjelo u školskom pitanju, pitanju o fondacijama. Ali 12. jula 1912. godine ukinute su sve uredbe, koje su sabori za posljednjih 30 godina donosili i koje su dobile vladalacku sankciju. Time su ukinute sve centralne autonomne vlasti, samo su ostale crkvene opštine, koje su predate jerarhiji, koja je opet potpuno zavisna od Pešte.

Posljednji do krajnosti slabog karaktera patrijarh Bogdanović, koji se nikad ni u čemu nije uzeo odupreti Pešti, svršio je samoubistvom skočivši u vodu u Karlsbadenu.

Sad Srbi nemaju ni svoga patrijarha.

II

Od postanka dvojne Austro-Ugarske monarchije 1867. Madžari se uporno staraju da stvore jedinstveni madžarski narod od mnogobrojnih i različitih naroda svoje polovine monarchije. Bez obzira na usluga koje su Srbi učinili Austriji 1848. godine i bez obzira na to što je 1849. godine Austrija stvorila Vojvodstvo Srpsko kao zasebnu administrativnu jedinicu zajedno sa Tamiskim Banatom, Austrija je ostavila Srbe Baranje, Bačke i Banata 1867. godine na milost i nemilost Madžara. Otpočela je bez ikakvog ustezanja i ikakvih obzira svirepa i surova madžarizacija potpuno svesnog i nacionalno probudenog srpskog naroda.

Nema sumnje da je taj rad Madžara koji je u svoje vreme izazvao žestoku osudu najvećeg norveškog pesnika Bjernsona, imao i uspjeha. I da neposredno susedstvo Srbijino nije uticalo kočeci, to bi otpor Srba madžarizaciji, koja se i danas stalno oseća, bio još slabiji. Stalni madžarski pritisak, nasilno učenje dece madžarskom jeziku, njegova isključna upotreba u svima službenim upravama, bezazorno podržavanje samo onoga što nosi na sebi oznake madžarske kulture i madžarske narodnosti — sve to stvaralo je vrlo teške pogodbe za borbu protiv madžarizacije. Jer ne treba smetati s uma, da je u srpskom Vojvodstvu osim Madžara stalno se uveličavao i broj Nemaca i Rumuna, koji su rado podržavali politički i ekonomski rad Madžara protiv ostalih narodnosti. Poznat je fakat da u nekim krajevima, u kojima su doskora Srbi činili većinu prema Madžarima, sada su Srbi u manjini. Tako na primer u četiri sreza pored Tise bilo je 1828. godine 41.543 duše Madžara i 51.356 Srba: 1900. godine tu je bilo 97.479 Madžara, a Srba 67.798! Na taj način ne može biti nikakve sumnje, da će, ako te oblasti nбудuće ostanu pod Madžarima, Srbi u njima za slovenstvo sasvim propasti. Jer treba baciti samo jedan pogled na kartu (v. prilog 6), pa da se vidi kako Madžari sa severa, a Rumuni s istoka ulaze širinom u srpske oblasti, da Srbi prorodeni već neće se moći odupreti silini madžarske i rumunske kolonizacije: a Nemaca i inače ima među njima priličan broj, i po privilegovanom položaju njihovu samo će se sve više uveličavati. Sami bi Srbi, odsečeni od svoje nacionalne baze na jugu, mogli još mnogo manje nego ranije — posle rata, kada se

mržnja Mađžara prema njima bude još pojačala, izdržati udarce mađžarizacije. Pa i sad ima opasnih znakova nacionalnog slabljenja kod većeg dela srpske inteligencije preko Save i Dunava, a tada, uz gore navedene pogodbe, nemoguće bi bilo zaustaviti ga; naprotiv ono bi se pojačalo i prenelo i na manje obrazovane krugove naroda.

Naselje Srpskog Vojvodstva (Bačke, Banata i Srema) po osobinama jezika i narodnog života produženje je naselja severne Srbije (v. kartu br. 4). Ne gledajući na to što je veći deo naroda došao iz Stare Srbije krajem 17. i tokom 18. veka, nivelacija stanovništva s obe strane reka Save i Dunava izvršila se potpuno u ono vreme, kada je granica između Austrije i Turske bila promenljiva prelazeći čas na desnu, čas na levu obalu. Na taj način stvorila se živa veza između severne Srbije i tih delova južne Austrije naseljenih Srbima. Te veze, koje su počele tako davno, produžene su i docnije, bez obzira na to što je kroz njih provedena bila državna granica. Rezultat tih veza bio je taj, da je kulturni uticaj austrijskih Srba prenesen i na Srbe u Srbiji. U vreme oslobođenja srpskog Kraljevstva pod Karadjordjem i Milošem Obrenovićem prvi nosioci zapadne kulture i državnog uredjenja u Srbiji bili su Srbi rođeni u Bačkoj, Banatu i Sremu, koji su se učili u austrijskim višim školama. Literarne i idejne struje, koje su se javljale u Vojvodstvu, tekle su otuda u Srbiju sve do 60. godina, i kulturni centri Vojvodstva, Novi Sad i Karlovci, bili su u isto vreme i kulturni centri Srbije. Do toga vremena ne samo činovnici, predstavnici slobodnih profesija i bolji predstavnici nauke, nego i glavni predstavnici literature bili su otuda rodom. Počinjući od 60. godina slika se menja. Vojvodstvo ne dobivši 1867. godine svoju zasebnu administraciju, počinje gubiti značaj za srpstvo. Ono se razbija na Srem, koji se pridružuje Hrvatskoj, a Bačka i Banat dele se na nekoliko ugarskih komitata. Centri Vojvodstva se gube, i inteligencija ili prelazi u Srbiju ili se gubi u lokalnoj borbi i lokalnom životu. Vojvodina postepeno ulazi pod uticaj Srbije; i potpuno se potčinjava njenom kulturnom uticaju. Na taj način iako se priroda međusobnog odnosa potpuno izmenila pod kraj 19. veka između Srbije i Vojvodine, opet je veza među njima ostala i danas jaka kao što je bila i pre.

Seam nevećikog broja katolika (v. prilog kartu br. 1) svi ostali Srbi srpskog Vojvodstva i Baranje pravoslavni su. Još u ono vreme, kada su te oblasti ulazile u sastav Turske carevine Srpska patrijaršija obnovljena 1557. obuhvatila je: sve srpske oblasti u Austriji, i za njih je tada ustanovljeno osam novih episkopija. Kad su se te zemlje počele oslobađati od Turaka i prelaziti pod austrijsku upravu, u njima se produžava tradicija turske uprave: srpska crkva zadržala je i dalje svoje povlastice. Još pre preseljenja patrijarha Arsenija III srpske episkopije u Austro-Ugarskoj dobivale su naročite privilegije (npr. episkopija u Marči 1596. godini i dr.). No sam patrijarh Arsenije III i njegovi nasljednici težili su da u Ugarskoj ujedine pravoslavnu crkvu pod jednu upravu, priznajući kao starešinu Pečkog patrijarha, što im je oko polovine 18. veka i pušlo za rukom, ali je veza sa srpskom crkvom u Turskoj raskinuta, pošto je Pečka patrijaršija ukinuta.

Srpska pravoslavna crkva u Vojvodini imala je veliku ulogu u porusivanju srpske crkve. Kao god što su Srbi polovinom 18. veka ne hoteći preći u uniju iselili se u Rusiju, tako isto krajem 17. veka i početkom 18. veka, kada su Austrijanci pokušavali da pomoću unijatskih crkvenih knjiga proizvedu raskol u srpskoj crkvi, Srbi su počeli donositi ruske crkvene knjige iz Kijeva i iz Moskve, a posle su dovodili i ruske učitelje, te se tako oko polovine 18. veka srpsko-slovenski jezik u crkvama zamenjuje rusko-slovenskim. On postaje ne samo jezik srpske crkve, već postaje i jezik naučne literature pisane za inteligentne krugove. Na taj način srpska Vojvodina prva je od svih srpskih oblasti, koja je uvela u srpsku crkvu rusko-slovenski jezik i ruske crkvene knjige: odatle se to posle raširilo i po ostalim srpskim krajevima i tako potpuno izjednačilo srpsku crkvu sa ruskom. U isto vreme srpska Vojvodina bila je prvi posrednik među srpskom i ruskom literaturom, stvarajući povoljne prilike za stalan i blagotvoran uticaj ruskoga jezika na srpski književni jezik, uticaj, koji je i docnije ostao kao tipična crta razvitka srpskog jezika.

Zemljište Srpske Vojvodine odlikuje se osolitom plodnošću. I to je jedan od uzroka što se sistematski i s planom radi na naseljavanju nemačkog i mađžarskog elementa i na istiskivanju Srba. Naseljavanje Nemaca u Banat počelo je još od

Marije Terezije i Josipa II, kada su severni delovi Banata – Pomorije – opusteli iseljavanjem Srba u Južnu Rusiju (1751–1753, oko 100.000 duša). Srbi su radije napuštali svoja ognjišta, nego što bi se suglasili na uniju. U to vreme i Rumuni spustili su se s planina u ravnice i počeli se širiti po ravnom Banatu. Mađarske sistematske kolonizacije počinju tek 1867. godine, kada je postao dualizam, i provodi se vrlo energično i s utvrđenim planom, da se guste mase Srba razjedine njihovim oazama.

Ali iako su neprijatelji Srba, neprijatelji u isto vreme i slovenstva uspeli da dovedu veliki broj stranaca u srpske zemlje, opet je veliki deo ziratne zemlje ostao i dalje u srpskim rukama, tako da su $\frac{2}{3}$ srpske, a $\frac{1}{3}$ tuda. Na taj način Srbi su najbogatija klasa tamošnjeg stanovništva, glavna ekonomska snaga u njihovim je rukama. Otuda je lako razumeti, da bi oni, ulazeći u sastav srpske države, jako podigli zemljoradnju u njoj, i uneli bi u trgovacko-industrijski promet znatan svoj kapital. Osireteli krajevi današnje Srbije osetili bi od njihova bogatstva olakšicu, i bogatstvo Srpske Vojvodine pomoglo bi da se ekonomski jako potmećena današnja Srbija brzo oporavi.

*

Srem, Banat, Bačka i Baranja predstavljaju u geografskom pogledu produženje na sever te ravnice, koja se široko prostire po obalama Save, Drave i Dunava. Te ravnice, koje po životnim uslovima predstavljaju kontrast brdskog dela srpskih zemalja, koje se šire dalje na jug, jedne drugu dopunjuju, i u toj njihovoj osobini sastoje se i jedan od uzroka zašto je srpsko naselje sišlo s planina i naselilo se u te ravnice. Nema sumnje da je i turska najezda bila uzrokom pokretu srpskog življa s juga na sever, ali isto je tako nesumnjivo i to, da je ono bilo izazvano i ekonomsko-geografskim prilikama tih oblasti.

Za vreme sadašnjega rata mi smo videli kakva je opasnost za celu Srpsku kraljevinu što se njena prestonica Beograd nalazila na neprijateljskoj granici, jer veliki deo kulturnih ustanova cele zemlje nalazi se upravo u Beogradu.

S druge strane najplodniji krajevi Srbije Mačva, Tamnava i Kolubara, koje su žitnica cele Srbije, porobljeni su i uništeni. Osim toga jedini vodeni putevi Srbijini, Sava i Dunav, samo su u pola pripadali Srbiji, i kao što je poznato, austrijska vojska, koja se nalazila na levoj obali ne samo što je onemogućila svaki saobraćaj po njima, nego je za jedan dan ili zarobila ili uništila sve srpske parobrode, koji su na njima bili čim je objavljen rat. Na taj način Srbija je za 24 sata ostala sasvim bez celog svog parobrodskog parka, koji je predstavljao ne samo znatnu ekonomsku snagu, već i ne malu količinu zaštedenog narodnog kapitala.

Zbog toga i zbog mnogih drugih okolnosti, koje se tiču najneposrednijih interesa Srpske Kraljevine, neophodno je, teritorije severno od Save i Dunava, koje su i nacionalno srpske, sjediniti sa Srbijom. Samo pod takvim pogodbama stvorice se zdrava osnova za razvitak Srbije u ekonomskom i nacionalnom pravcu. A sad da se obrnemo etnografsko-statističkom pogledu srpske Vojvodine i Baranje na osnovu one grane, koja nam je dosad poznata po studijama Austrijanaca, Mađara i Slovena.

III

I. P. J. Šafarik, jedan od najuglednijih slavista i slovenskih etnografa na svojoj etnografskoj karti (v. prilog br. 5) naslikao je ovako istočnu i severnu granicu srpskoga naroda u potonjem Srpskom Vojvodstvu. Ona počinje od *nove Moldave*, obuhvata *Belu Crkvu*, iako se sama ona nalazi na ostrvu obojenom nemačkom bojom; potom krivudavom linijom upućuje se k *Temišvaru*, koji ostaje na srpskoj teritoriji; otuda ide k *Aradu*, ostavljajući tu varoš Rumunima. Zatim na zapad granica ide niz *Moriš*, nahodeći se na njegovoj desnoj obali, zatim se ostrim uglom spušta na njegovu levu obalu i krivudajući i krećući se prema severu preseca *Tisu*

južnije od mesta gde a nju upada Moriš. Granica dalje ide duž Tise do mestanca koje se nalazi južnije od Kanjiže, odatle se vraća na zapad savijenom linijom ostavlajući van srpskog dela Suboticu, koja se nalazi na ostrvu obeleženom srpskom bojom, i pravo se upućuje k severu do varoši Bajje, a odatle kosom krivudavom linijom prelazi kroz Baranju južnije od Pečuja.

Šafarikovo predstavljanje važno je za nas u tome, što je on težio da odeli glavne mase etnografski različenog naselja. Na taj način dobivena su u homogenoj masi srpskog naselja samo neznatna ostrva stranaca. U Banatu ima samo tri tačke koje su obeležene rumunskom bojom, a mađarskih ostrva, ne velikih po obimu, ima i u Banatu i u Sremu i u Bačkoj i u Baranji, svega četiri.

Mnogobrojnija su ostrva nemačka. Rađeći tako Šafarik je dao minimum guste srpske mase, koje je moguće bilo odvojiti od tako isto guste mase drugih okolnih narodnosti. Ali je zato morao obeležiti i srpska ostrva izvan guste srpske mase, kojih takode nije malo.

Šafarik je bio znalac svega posla. On je proveo čitavih deset godina u centru Srpske Vojvodine u Novom Sadu, tako da je bio u stanju tačno odrediti granice narodnosti. Ali pri takom načinu predstavljanja etnografskih granica nezgoda je u tome, što se onaj procenat naseljenja, koji se ulazi u onanjam grupama među gustim masama, savršeno gubi. Ali, ne gledajući na to, ona slika narodnosnih odnosa, koju daje Šafarik, nesumnjivo je, za ono vreme, u glavnim crtama istinita.

2. Druga karta koja je bila osnova mnogim drugim etnografskim studijama o Slovenima jeste Černigova, koja je izišla 1868. godine. *Etnographische Karte der Oesterreichisch Ungarischen Monarchie von Carl Freicherrn von Czernig.* On je bio ugledan austrijski statističar i njegova je karta vrlo solidna. Od pedesetih godina prošlog stoleća došlo je na red u Austriji pitanje o ustanovljenju Srpske Vojvodine, i austrijska vlada, da bi imala pod rukom potreban materijal za rešenje toga pitanja, poslala je Černiga u južnu Ugarsku da to pitanje prouči. Kao rezultat svega toga došlo je Srpsko Vojvodstvo sa Temišvarskim Banatom s granicama, koje su obuhvatile približno jednak broj Srba, Rumuna i Nemaca, pri čemu Nemei s Mađarima činili su relativnu većinu. Po službenom popisu od 1857. godine Srpska Vojvodina sa tamiškim Banatom imala je Srba 432.523, Rumuna 414.947, Nemaca 396.156, Mađara 258.164, Jevreja 12.598 i Cigana 657, svega 1.513.000. Takva administrativna celina stvorena je od oblasti južne Ugarske, da bi srpski element bio paralizovan drugim narodnostima. U savnoj stvari Srbi su uvek tražili samo zapadni deo Tamiskog Banata, u kome su oni brojna u relativnoj većini. Radi toga, da bi bio jasan geografski raspored različenih narodnosti u Srpskoj Vojvodini i Tamiskom Banatu prilazemo ovde kartu Černigovu u preštampanom izdanju De Volana, S. Petersburg 1877. De Volan je samo propustio da unese granice Srpske Vojvodine i Tamiskog Banata što mi u njoj dodajemo, jer ona za nas ima nesumnjivog značaja.

Ako sad razgledamo Banat Černigov s pogledom na različne narodnosti, to nazivamo ovo:

a) Linija, koja ide istočno od gradova Arada, Temišvara, Vršca i Bele Crkve, i predstavlja etnografsku granicu među Srbima i Rumunima. Istočno od te linije Rumuni žive gotovo u homogenoj masi, a zapadno od nje vladajući element su Srbi. I tu, istina, ima kojegde rumunskih ostrva, no ona iščezavaju prema Srbima.

b) Posle Srba tu je najbrojniji element nemački, posle njega mađarski, a na poslednjem je mestu rumunski. Predstavnicima ovih narodnosti sjurili su se u Banat tek tada, kada su — kao što smo videli — oko polovine 18. veka Srbi, nastanjeni oko reke Moriša, preselili se u Rusiju (oko 100.000 duša) zbog verskog gonjenja od strane Austrije.

v) Ako se tako iz opšteg računa isključue Rumuni, koji su u manjini i Nemei, koji su koloniste, element doseljeni, to ostaje da se uporede Srbi i Mađari. Do očiglednosti je jasno, da je na severu prirodna granica među njima reka Moriš.

g) Uporedivši Šafarikove i Černigove granice srpskoga plemena lako se uveriti, da se one u glavnim crtama slažu: razlika je među njima u tome što su tuđi elementi u Černiga detaljnije predstavljeni nego kod Šafarika, i što je nemački i ma-

džarski elemenat veći, nego u Šafarika. Ali uopšte osnovna slika nacionalnih odnosa kod obojice je približno jednako predstavljena.

Ako se dakle stavimo na princip nacionalnosti, to će se u Banatu izvan gore pomenute linije, tj. zapadno od nje, pokazati odnosno ne veliki broj Rumuna, i vrlo mali broj Mađžara; ali u Bačkoj i Baranji stvar stoji drukčije. Tu je mađžarski elemenat duboko prodro, tako da u centralnom delu Bačke i u jugoistočnoj Baranji srpski elemenat je znatno proređen. Samo u južnom i u zapadnom delu Bačke ostao je srpski elemenat vladajući. Kod Černiga je mađžarski elemenat predstavljen u vrlo velikim razmerama, i nema sumnje da je tu u nekoliko preuveličano faktično stanje, a da je to zaista tako to pokazuje ova okolnost.

Godine 1860. kao što je ranije rečeno Srpska Vojvodina sa Tamiskim Banatom, ustanovljena 1849. godine, bila je ukinuta. Srbi su protestovali i tražili su da se opet vrati Srpsko Vojvodstvo i na Blagoveštenskom Saboru 1861. godine predložili su granice nove Srpske Vojvodine, koje su obuhvatale taj deo Banata i Bačke, u kojoj je živela homogena masa srpskog naroda. Ako uporedimo ovu granicu, koja je ubeležena u priloženoj karti, (br. 6) sa Černigovom etnografskom srpskom granicom, to se jasno vidi da se istočna granica u Banatu poklapa u glavnim crtama sa etnografskim granicama Šafarika i Černiga, a granica u Bačkoj zahvata manje prostranstva nego u Šafarika, a više nego u Černiga. Iz toga se vidi da je granicu u Bačkoj teže odrediti tim metodom nego granice u Banatu, jer je ovde veća mešavina naselja nego tamo, i prema tome teško je povući oštre nacionalne granice. Karakter te oblasti bolje će se očitati, ako se u njoj predstavljaju narodnosti po procentnim odnosima. Srpski sabor 1861. mogao je, razume se, tražiti samo neosporno srpske zemlje u sastav Srpske Vojvodine, tako da na karti pokazana granica njegovu može se smatrati da je u tom delu Bačke po većini naseljenosti nesumnjivo srpska. Razume se samo po sebi, da srpske pretenzije u to doba morale su biti vrlo umerene, jer su zavisile i od mađžarskog praviteljstva. Na taj način Černigovu granicu Srba u Bačkoj treba unekoliko popraviti.

3. U Šafarikovoj i Černigovoj karti propada, kao što je rečeno, izvestan procenat stanovništva, koji iz prosto tehničkih uzroka nije mogao biti unesen u kartu, a taj procenat, kad se propusti na nekoliko mesta, može unekoliko uticati i na izgled cele slike. Zato je u tim slučajevima celishodniji metod procentualnog predstavljanja na izvesnim površinama, pri čemu razume se te površine ne smiju biti vrlo velike.

Tim metodom obrađena je etnografija Austro-Ugarske u knjižici A. Fikera: *Bevölkerung der Oesterreichischen Monarchie in ihrem wichtigsten Momenten statistisch dargestellt* (Gotha 1860). Na osnovu svoga izlaganja Fiker je uzeo prvi bolje izrađen popis stanovništva u Austriji 1857. godine. Za nas su važne tablice Fikerove na kojima je u zemljama Baranje, Bačke, Srema i Banata predstavljen u različitim bojama procentni odnos Srba, Rumuna, Mađžara i Nemaca. Ovde No 7-10 prilažu se verne kopije tih tablica u malo uveličanom obliku. Ali pre nego što pređemo k upoređivanju tih podataka, potrebno je učiniti još i ove napomene.

Prema administrativnoj podeli tih oblasti toga vremena procentne oduose Fiker privedi po ovim administrativnim jedinicama: po komitatima: somborskom, novo-sadskom, velikobečkerečkom i tamiškom; titelskom bataljona, petrovgradskoj, srpsko-banatskoj i nemačko-rumunskoj banatskoj regimenti. Ako sad ostavimo Bacanju, to ove ugarske administrativne jedinice obuhvataju u celini Bačku, Srem i Banat, a srpske pretenzije upravo se i nalaze u tim granicama.

Fiker, kao što se iz priloženih karata vidi, govori uvek više od toliko i toliko procentata. To znači da se starao dati minimalne cifre, ali više ili manje tačno utvrđene, a već da na njega niko ne može posumnjati da je bio pristrastan u korist Srba ne treba naročito isticati. Na taj način, ako uvedeni procenti Srba, Mađžara, Rumuna i Nemaca s dodatkom nekog procenta drugih narodnosti ne dadu 100%, to znači da se nedostajući procenat, verovatno krije u onim "više od" i ako se to "više" razdeli na sve narodnosti podjednako onda se slika ni ukoliko ne menja.

Fikrove tablice pokazuju:

		Srba	Rumuna	Nemaca	Mađžara
1. Somborski komitat	više	20%	—	20%	20%
2. Novosadski komitat	"	50%	—	10%	10%
3. Velikobečkerečki komitat	"	20%	10%	20%	10%
4. Tamiški komitat	"	10%	50%	20%	0,1%
5. Vojena granica					
a) Titeljski bataljon	"	80%	—	5%	—
b) Petrovaradinska reg.	"	80%	—	5%	—
v) Srpskohauatska reg.	"	50%	20%	10%	1%
g) Nem. rum. banat. reg.	"	20%	50%	1%	—

Iz ovoga se jasno vidi: u Novosadskom komitatu i u trima okruzima Vojne granice srpska narodnost znatno prevazilazi sve ostale narodnosti skupa uzete. U Somborskom komitatu procenat Srba je jednak s procentom Mađžara i Nemaca, a kad bi taj komitat bio u geografskom smislu malo odrezan na severoistoku, to bi se procenat Srba u njemu pokazao veći od mađžarskog, koji je tu važan po tome što se naslanja na komitate naseljene isključivo Mađžarima. U Velikobečkerečkom komitatu procenat Srba veći je od rumunskog i mađžarskog. Naposljetku u Tamiškom komitatu i u tom okrugu Vojne granice, iako uopšte i preteže rumunski elemenat, ostale nacionalne elemente i elemenat srpski, no definitivni odnos među njima zavisiće od provođenja same granice, pošto je jasno iz etnografskih karata da u zapadnim njegovim krajevima ili prevladuje element srpski ili je jednak rumunskome.

4. Posle štampanja Fikrove knjige Mađžari su češće vršili prebrojavanja i popis naroda u Ugarskoj, pri tome su se starali dati takve geografske granice administrativnim jedinicama, da u njima bude nadmoćnost ako ne mađžarskog elementa, to ni u kom slučaju ne srpskog. Samo se po sebi razume da se i same njihove statistike ne odlikuju naročito m hespristrasnošću, jer kao što je poznato u njima se često namjerno meša pojam upotrebe mađžarskog jezika kao maternjega, svoga, sa pojmom upotrebe saobraćajnog. Međutim je poznato da saobraćajni jezik mora biti mađžarski u granicama zemlje krunne sv. Stevana.

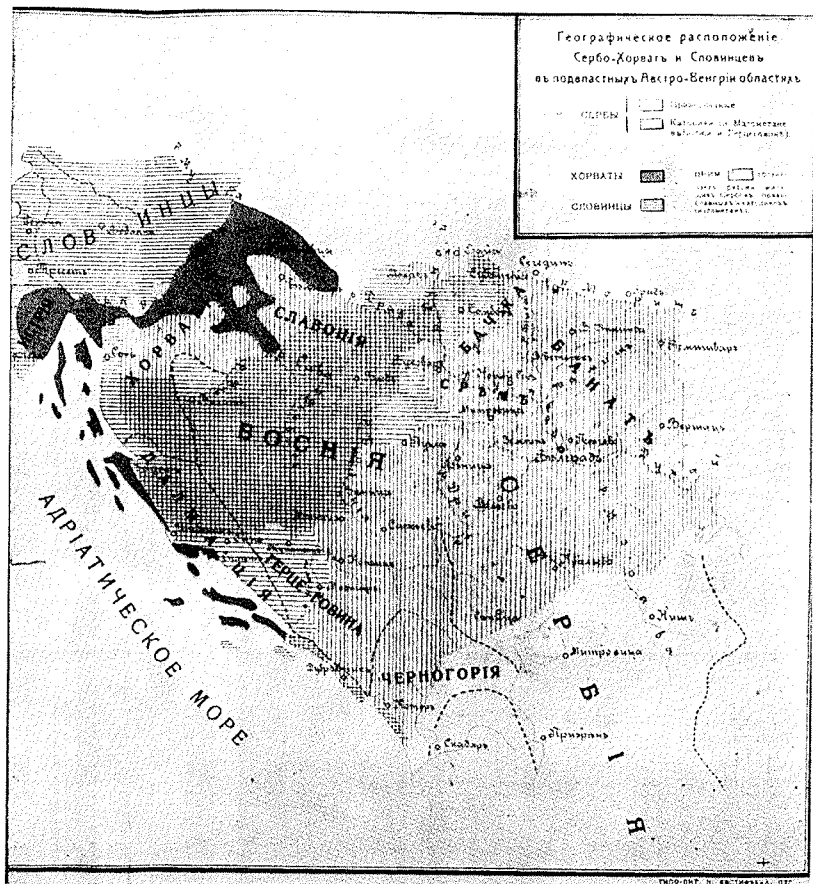
Ako se sve to ima u vidu, to se nije teško razabrati u činjenicama najboljeg mađžarskog statistika Pála Balogha (A népfajok Magyarországon, Budapest 1902).

Kod njega nalazimo ove procentne razmere:

	Srba	Slovaka	Rumuna	Nemaca	Mađžara
Bački komitat	31%	3,8%	—	28%	34%
Torontalski komitat	30%	2,2%	16%	31,4%	16%
Tamiški komitat	14,7%	0,51%	35,8%	33,7%	8%

Ako i pretpostavljamo da su ovi statistički podaci tačni (vidi niže), to izlazi da je u Bačkoj najviše Mađžara; no ta je većina samo prividna. Neophodno je imati u vidu da Bački komitat obuhvata povećé delove na s. z. u kojima Srba uopšte nema i na koje Srbi i ne polažu svoje pretenzije, na taj način ako ih izlučimo iz opštega broja, dobije se najveći procenat Srba u Bačkoj. No ako to i ne bismo učinili, sam procenat Slovena (Srba i Slovaka) u Bačkoj nadmašuje veštački stvoren procenat Mađžara. Ako tome još dodamo, kao što smo i ranije ukazivali, da je severna granica po srpskom određivanju više krivudava prema jugu tako da se i tim uveličava procenat Srba, jer se njome izdvaja veliki komad teritorije naseljene u masi Mađžarima.

Sve to vredi još više za ono što navodi Balog o Banatu, ali u ovom slučaju, u korist Nemaca. Prvo, ne odgovara istini da Nemci nadmašuju brojnošću Srbe u Torontalskom komitatu, iako ipak i po njegovom, Balagovom, računanju Srbi zajedno sa Slovancima čine pretežni etnografski elemenat (32%), i drugo, procenat Nemaca naveden je takođe preuveličano.

Prilog memorandumу »Savremeno srpsko nacionalno pitanje«

Da je naša kritika Balogovih cifara savršeno istinita, proizilazi i iz cifre posljednjeg mađžarskog popisa koji je objavio njihov Statistički biro. Uzimam za primer upravo Banat. U oba komitata po njemu (1910) ima:

1. Srbi*	279.193
Hrvati	4.474
Sloveni	17.266
Bugari	11.918
Rusini	37
<hr/>	
Svega Srba i Slovena	312.891
2. Rumuna	312.516
3. Mađžara	170.533
4. Nemaca kolonista	275.671
5. Jevreja	14.577
6. Različne narodnosti	13.644

Ođavde izlazi da i prema zvaničnoj statistici Mađžarske Srbi su u Banatu element u većini prema svim ostalim narodnostima uzetih posebice, a od toga kakav će deo Tamiškog Banata pripasti Srbima i zavisice saodnos Srba sa ostalim narodnostima uopšte a Rumunima posebice i pre svega.

IV

Na osnovu svega izloženog sasvim je jasno, da srpska granica u Banatu mora prolaziti između dveju starih granica Srpske Vojvodine. Iz svega rečenoga nije se teško uveriti da se granica, koja treba sada da se povuče u Banatu, razlikuje od one granice, koju su povukli Srbi 1861. godine. To je sasvim i razumljivo. Jer Srbi 1861. godine nisu imali u vidu definitivno odvajanje od Austro-Ugarske, nego samo dostižuće izvesne administrativne autonomije u granicama Dvojne Monarhije. Prema tome geografski i strategijski uslovi za njih nisu imali nikakvog značaja. Oni su stajali u osnovu svojih pretenzija samo jedan zahtjev: potpuna zaštita svojih sunarodnika od nasilne mađžarizacije. Sasvim je razumljivo da Srbi iz Kraljevine moraju imati danas na umu i druge okolnosti, koje se tiču svake državne granice. Iako se i sada varoši Temišvar, Vršac, Bela Crkva moraju nahoditi na kraju prostiranja srpskog naroda na istoku, koje je opravdano etnografskom neophodnošću, ipak je neophodno potrebno da im bude prisajedinjen pojas pograničnih njima teritorija, uslovljen ekonomskim prilikama samoga naroda koji živi i potrežnošću strategijskog osiguravanja svega nižega Potisja i Podunavlja zajedno s Beogradom.

Nema sumnje da je nekad i istočni deo Tamiškog Banata pripadao Srbima (to se vidi po nazivima mesta, planina, gudura itd.) i da su se ovamo Rumuni spustili sa svojih gora. Bilo bi vrlo nepravično, kad bi Srbi za gostoprimstvo ukazano ovde Rumunima platili dobrom granicom. Da Srbi nikako nemaju namere vršiti nasilnu srbizaciju rumunskog naselja, kao što su Mađžari vršili vidi se iz toga, što je srpska

* Po podacima koje je objavio prof. Niderle (Enciklopedija slavjanskoj filologiji. Izdanje Otdjela Russkago Jazika i Slovesnosti Imperator. Akademii spustili sa redakcije akademika Jagiča. Vipusk 2-oi. Obozrenje savremennoago Slavjanstva) u Banatu je pravoslavnih Srba 231.239 duša.

vlada voljna da potpomogne svima sredstvima iselenju rumunskoga naselja istočnoga Faniškog Banata na teritoriju Rumunske države s naknadom za napuštene zemlje. No s druge strane baš Rumuni ne bi smeli suviše isticati apsolutnu primenu principa narodnosti u pitanju razgraničavanja oblasti, koje su bile dugo vremena u vlasti Austro-Ugarske, jer bi tada i sami bili prinudeni da se potpuno odreknu od većega dela istočne Transilvanije, u kojoj Mađžari i Nemci čine ogromnu većinu (preko 1.000.000 duša).

Osim toga duž donjeg Dunava tamo gde ga seče istočna granica Srbi bi se zadovoljili granicom koja ide planinskim vencem, koji sobom predstavlja prirodnu odbranu Dunava.

Pretpostavljena srpska granica u Bačkoj više se približuje granici Srpske Vojvodine 1849. godine. To je sasvim prirodno, jer onako kao i 1849. godine tako i sada Mađžari su prema Srbima neprijateljski narod. Zato i sada kao i ranije bilo bi neophodno odeliti gustu masu Mađžara na severu od izmešanoga naselja na jugu, u kojoj prvu ulogu zauzimaju ne Mađžari i u kojoj relativnu većinu čine Sloveni (Srbi sa Slovaciima).

Godine 1861. granice su bile sasvim druge, trebalo je da se Srbi pogođe sa Mađžarima. Posle Bahove reakcije bilo je neophodno i za Srbe i za Mađžare da se bore zajedno protiv Beča. I tako kao rezultat toga kompromisa javila se granica od 1861. godine, koju su Srbi predložili, a kojom se odvajala teritorija naseljena gustom masom Srba, od one teritorije čije je stanovništvo imalo mešoviti karakter. Ali danas mi o tome naravno ne možemo voditi računa. U Ugarskoj oko Pešte, zatim u zapadnoj Ugarskoj, posle u mestima severno od Moriša i severno od bačke severne granice tako je mnogo Srba i Slovena uopšte propalo i pretvorilo se u Mađžare, da je neophodno potrebno i u interesu Srba i svega Slovenstva obratiti naročitu pažnju na to, da oni Srbi koji danas predstavljaju u Bačkoj, iako razređeni, produženje guste mase Srba, koje se pruža malo južnije, — pripadnu Srbiji; jer u slučaju da oni, posle ovog strahovitog rata, pripadnu Mađžarima, morali bi bespovratno propasti. Zato pomenuta granica predstavlja u ovojme pravcu onaj minimum od kojega se ni u kom slučaju ne bi smelo popuštati.

Spisak geografskih karata za »Zapisku« o Banatu i severnim granicama srpskim

1. Jedna sekcija ruske geografske karte na kojoj smo dvema bojama obeležili granice Srpske Vojvodine od 1849. i tražene granice Blagoveštenskog sabora od 1861. god. za vaspostavljanje iste.

2. Kopija Beličeve karte srpskih dijalekata.

3. »Stanojevićeve karte Pečke patrijaršije.«

4. Karta Voskresenskog o rasprostranjenju pravoslavljskih Srba u Austrougarskoj (s knjigom).

5. Etnografska karta Ugarske od Černiga u ruskom izdanju de Volafa (od 1877. godine).

6. Kopija Šafarikove slovenske etnografske karte (druga kopija prilaze se ovde).

7-10. Četiri kopije Fikerovih procentualnih karata o narodnostima u Austriji, ukoliko se tiče Srba i naroda koji s njima pomešano žive (jedna kopija sa procentualnim podacima prilaze se ovde).

Uz te karte dostavljeno je opširno »Objašnjenje karata o etnografskom karakteru Bačke i Banata« (nalazi se prevod u arhivu).

PREVOD

Vaše Visokoprevashodstvo!

Sada je postalo gotovo svemu svetu poznato, da se približuje definitivno rešenje Balkanskog pitanja, jer je to jedan od uslova Rumunijina ulaska u akciju. Kako je sudbina našega naroda vrlo tesno vezana sa rešenjem toga pitanja, mi smatramo da nam je dužnost prema svome narodu da ovde, u ovoj zabelešci, ukratko iznesemo one tačke i one misli političkog i nacionalnog karaktera, kojima se srpski narod rukovodi u svojim pogledima i svojim pretenzijama na Banat.

1. Onaj Banat, koji živi u narodnoj svesti srpskoga naroda kao srpska zemlja par excellence, nalodi se među rekombi Morišem na S., Tisom na Z., Dunavom na I. i planinskim lancima istočno od varoši Temišvara, Vršca i Bele Crkve na I. Da su te granice u isto vreme i granice pružanja srpskog elementa severno od Dunava i istočno od Tise, pokazuje to, što je takav Banat, sa tim granicama, obuhvatala i Srpska Vojvodina od 1849. god., koju je ustanovila i potvrdila Austrija, i, uglavnom, i ona Vojvodina koju je tražio Blagoveštenski sabor srpskog naroda preko Save i Dunava 1861. god. i od austrijske i od ugarske vlade. U *takvom* Banatu, prema svima verodostojnim ispitivačima i prema koliko-toliko pouzdanim statističkama, preovlađuje *srpski narod*. Ako u istočnom Banatu i pokazuju Rumuni najveći procenat, oni u zajedničkom zbiru svega banatskog stanovništva ne predstavljaju više od polovine onoga broja duša koji imaju Srbi. Rumuni su počeli da se spuštaju sa svojih planina u banatske ravnice tek od 2ge polovine XVIII v.; u isto vreme i Nemci, koristeći se privilegovanim položajem, počeli su da se u njemu naseljavaju; i Mađari su počeli da ga koloniziraju tek u 2goj polovini XIX v. Samo su Srbi starinci u njemu. Zato je lako razumljivo, otkuda je došlo da se dve trećine banatske zemlje nahode u srpskim rukama, a samo se jedna trećina nahodi u rukama naroda drugih nacionalnosti.

2. Banat samo u takvim granicama može postati koristan deo celine srpske države. Jer iako je mešovit karakter njegovog stanovništva, ako on bude bio spojenim prirodnim geografskim granicama odvojen od glavnih masa mađarskog i rumunskog naroda, njegov se srpski karakter ne samo neće izgubiti, nego će biti ubrzo i znatno pojačan. A ako se, i pored svih ovih primedaba, stvori na gde god u njemu veštačka granica, neposredna veza, bez prepreka i smetnji, mađarskoga i rumunskoga elementa u Banatu sa njihovim bazama izvan Banata, postaće za nacionalni razvitak ovoga kraja vrlo opasna. A kada bi još i var. Temišvar bio odsečen od Banata, onda bi i prirodan centar Banata otišao u ruke tuđina, koji bi, usled toga, bili ne samo u ekonomskom no i u nacionalnom preimućstvu pred Srbima.

3. Banat, sa Morišem na sev. i planinskim Kavpatskim lancem na istoku, predstavlja za Srbiju vrlo veliki ekonomski značaj. Banat u celini, u ekonomsko-kulturnom pravcu, stvoren je radom Srba i njihovim naporima. Srbi su u Banatu najbogatiji ljudi, u čijim je rukama i zemlja i trgovina. Centar je te bogate ravnice i buduće žitnice Srbije — Temišvar. U njemu se ukrštaju svi trgovački putovi, on je čvor svih železnica, u njemu su sve kulturne ustanove za upravljanje oblašću, i u njemu je još usredsređen i sav fabričko-industrijski život. Bez Temišvara bio bi pomnuti kraj kao živi organizam bez glave, prema tome kao, potreban uslov za vladanje Banatom javlja se Temišvar samo za onoga u čijim je rukama i ostali deo Banata. Za Rumune, pored Arada, predstavljao bi Temišvar nepotreban luksuz: ne mogući sebi potčiniti ostali deo Banata, koji bi bio u srpskim rukama, — on bi morao biti na smrt osuđen. Na taj način s te, ekonomske tačke gledišta nije samo pravično, nego je neophodno da Banat, sa Temišvarom na čelu, pripadne samo Srbima. A ako Srbi budu vladali Banatom, a bez Temišvara, stvorice se za njih

takvi isti neprivredni uslovi ekonomskog života u Banatu kakvi su dobiveni na jugo-zapadu Srbije kod Prizrena-Djakovice, tako da će biti nemoguće ostvarenje dobrih susedskih odnosa sa Rumunijom.

4. Banat, sa više pomenutim granicama svojim, osobito je važan za Srbiju sa strategijske tačke gledišta. Posle ovoga rata, kada u Madžara i u Nemaca, a možda i još kod koga, ostane potajna želja za revanšom i osvetom, Srbija mora imati geografski mogućnu i strategijski neophodnu granicu na severu. Ta Beograd je, prestonica Srbije i njen centar, potpuno ogoličena i nezaštićena varoš, a na severu od Dunava i istoku od Tise dobiće se bogate ravnice koje takođe moraju biti strategijski dobro osigurane. Jedini način da se to učini jeste - da se povuče državna granica Srbije kroz planinske lance karpatske istočnog Banata. Tada će biti nemoguće i ono što se desilo u ovom ratu: da sve brodovlje srpsko i za trgovinu i putni saobraćaj bude ili porobljeno ili potopljeno za 24 sata.

5. Pravilno rešenje pitanja o Banatu imaće za Srbiju i neobičan politički značaj. Iz njega će Srbija moći jasno videti, koliko su njeni saveznici voljni da vode računa o njenim životnim interesima.

Petrograd, 9 maja 1915.

Ljub. Stojanović
Aleksandar Belić

PRILOG 3

MEMORANDUM »SAVREMENO SRPSKO NACIONALNO PITANJE«

I

Kad se govori o etnografsko-nacionalnom pitanju koje je u vezi s borbom što je srpski narod sad vodi s Austro-Ugarskom, često se pominje da je samo Bosna i Hercegovina sa »širokim izlaskom na more« u Dalmaciji ono što Srbi smatraju kao rešenje svoga nacionalnog pitanja, da je samo u tome oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda.

U samoj stvari to je netačno, jer cilj srpske borbe daleko je širi i dublji, a što se pominje samo Bosna i Hercegovina i deo Dalmacije to su ostaci skoro minule aneksione krize i događaja koji su nastupili za njom.

Aneksijom Bosne i Hercegovine stavljeno je, istina, pred Evropu pitanje o tim dvema pokrajinama i o srpskim pretenzijama na njih, ali Srbi su tada istavljali svoje pretenzije samo na njih ne zato što su oni jedino te pokrajine smatrali za svoje, već zato što je Austro-Ugarska svoju privremenu upravu u njima, koja je Srbima davala neke nade, bez pristanka i bez pitanja Evrope, koja joj i dala upravu nad tim oblastima, pretvorila u stalnu. Ostale srpske pokrajine nisu bile kao Bosna i Hercegovina u privremenoj vlasti njenoj, i Srbija nije mogla istaviti na njih svoje pretenzije, a da ne dođe u opasnost da joj Austro-Ugarska objavi rat pod izgovorom da Srbija hoće da joj otme davnasnje njene oblasti.

Tako se od tada utvrdila mnogima u pameti sveza Bosne i Hercegovine sa srpskim pitanjem, i s težnjama srpskim za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje.

S druge strane, svima je još u pamćenju borba Srbije za izlaz na Jadransko more. Kad je Srbija za vreme rata 1912. g. zauzela albansku obalu Jadranskog mora, to se Austro-Ugarska usprotivila tome, a Srbija ma koliko da joj je bilo teško, morala se odreći od slobodnog izlaska na more. Zato sada mnogi i dodaju k pitanju o Bosni i Hercegovini i pitanje o srpskom izlasku na more, koje je ostalo 1912. nerešeno, kao tačke kojima se potpuno iscrpljuje srpsko savremeno nacionalno pitanje.

U samoj stvari to je potpuno pogrešno, jer tim tačkama se ni približno još ne oertava srpski problem. To je, kao što je rečeno, ostatak samo ranijih kriza i težnji,

koje istavljene u ono vreme, kada se nije vodio rat sa Austro-Ugarskom i radi kojih, po mišljenju Srba nije bio potreban ni svetski rat ni uništenje Austro-Ugarske.

Sad stvar stoji sasvim drukčije. Sad Austro-Ugarska pod vidom opasnosti «za svoje južne provincije, koje Srbi hoće da otmu od nje», jasno je istavila ovo: ili da ona prisajedini Srbija i Crnu Goru k ostalim svojim zemljama naseljenim Srbima, ili da se pokaže kako ona nije u stanju sprečiti odvajanje svojih južnih provincija. Na taj način sama je Austro-Ugarska prinudila Srbiju da primi sudbonosnu dilemu: ili da se stvori ujedinjena Srbija, ili da slobodne Srbije sasvim ne bude.

U punom saznanju toga, i u ime oslobođenja celog svoga plemena, Srbija, pomognuta moćnom bratskom Rusijom, primila je natureni joj rat, koji ona u sadašnjem času posle tek likvidirana dva rata nikako nije želela. Ona je razumela da je nastao momenat prečišćenja računa sa njenim moćnim susedom, i da će, ako bude uništen, zaista granuti zora njenom u istini mnogo napaćenom plemenu.

Ti zadaci potpunog oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda bili su zvezde vodilje srpske armije; oni su joj udahnuli duhovnu snagu koja je pomogla srpskim pukovima da savladaju znatno brojno nadmoćnog neprijatelja. Na taj način sada se ne stavlja više na rešenje pitanje o izlasku na more i o Bosni i Hercegovini, već pitanje o bitnosti celog srpskog naroda kao jedne celine.

Pod srpskim narodom podrazumeva se i u Srbiji i u ostalim srpskim zemljama narod srpsko-hrvatski!

To se čini ne samo zato što su Srbi i Hrvati zaista jedan narod s dva imena, već naročito i zato što je srpski narod u zapadnim srpsko-hrvatskim zemljama toliko izmešan sa hrvatskim, da ih je apsolutno nemoguće razdeliti. I kad bi neko htio u nekom smislu rešavati hrvatsko pitanje npr. u Hrvatskoj, on bi tim samim rešio i deo srpskog pitanja u hrvatskom smislu, jer u Hrvatskoj žive pomešano Srbi i Hrvati; čaviše Srba je među njima više nego Hrvata (v. niže). Dosta je baciti samo jedan pogled na priloženu kartu i na brojne podatke u drugom odeljku, pa da se o tom uveri. Srbi i Hrvati traže, dakle, jedno rešenje svoga pitanja kako zbog toga što su oni jedan i isti narod, tako i zbog toga što je njihova sudbina tako nerazdelfno svezana i u samoj Hrvatskoj, da nema apsolutno nikakve mogućnosti da se jedno od drugog odvoji.

Ali se tim ne iscrpljuje srpsko pitanje.

Gore rečenom valja dodati da su Slovenci u svojim težnjama pristajali uz nacionalni i politički rad Srba i Hrvata, čim je taj rad obuhvatao srpsko-hrvatski narod kao celinu. Slovenci su svagda smatrali da su njihovi nacionalni interesi istovetni sa srpsko-hrvatskim, osećajući da bi van granica srpsko-hrvatske granice države, morali polleći pod navalom germanskog ili talijanskog.

Srpska Skupština, znajući bliske odnose Slovenaca k Srbima i svesna dubokog značaja njihovog oslobođenja ispod tuđeg jarma i za Srbo-Hrvate i za celo Slovenstvo, izjavila je u znamenitoj sednici novembra meseca 1914. g. da je cilj sadašnje borbe Srbije sa Austro-Ugarskom potpuno oslobođenje i ujedinjenje Srba-Hrvata i Slovenaca.

Ne gledajući na to, što je onima koji znaju političke odnose Srbo-Hrvata bilo jasno da je to upravo zadatak rata Srba i Srbije, neprijatelji Srbije, na prvom mestu Nemci i Mađžari, a posle i Talijani, starali su se da od samog početka ne tačno prestave borbu srpskog naroda.

Smatrajući da je moguća potpuna pobeda Trojnog Sporazuma i njegovih saveznika, Nemci i Mađžari su za sve vreme rata isticali da Srbija upravo ratuju radi oslobođenja Bosne i Hercegovine i slobodnog izlaska na more, želeći time da unapred reše, šta bi po njihovu mišljenju, za slučaj poraza Austro-Ugarske, valjalo dati Srbiji. Ranije pak, kad se Austro-Ugarska trudila da opravda svoj rat sa Srbijom, i Nemci (njihovi najugledniji diplomati) i Austrijanci nisu prećutkivali da se taj rat preduzima radi zaštite južnih provincija, u kojima žive južni Slovenci, od opasnosti da se ne prisajedine Srbiji. A sada kada se videlo da se ne može uništiti Srbija, oni hoće da predstave zadatak srpskog rata u svetlosti za njih ugodnoj znatno sužavajući okvir oslobođenja samo na Bosnu i Hercegovinu i izlazak Srbije na more. Takvu predstavu o zadatak srpskoga rata prihvatila je olako i francuska štampa, što je vrlo žalosno, jer ako se mogu razumeti Nemci ili i Talijani, čija

politika prema Srbima na Balkanu nije vrlo prijateljska, to su Srbi u pravu tražiti od Francuza bolje poznavanje same stvari.

Iz ovoga izlazi jasno da sada govoriti o srpskim pretenzijama na Bosnu i Hercegovinu i deo Dalmacije, kao o cilju sadašnjega rata znači ili stati na tačku gledišta srpskih neprijatelja, koji namerno izopačavaju visoki smisao i široki značaj srpskih težnji, ili znači namerno živeti u prošlim raspoloženjima ne želeći voditi računa o savršenom stanju stvari, i o savršenim životnim interesima srpskim, koji su izbili na površinu.

II

Savremena Srbija s jedne, i Hrvatska s druge strane živela su dugo vremena potpuno zasebnim životom. Zato su mnogi imali predstavu kao da su u njima dva zasebna naroda. U samoj stvari takvo shvatanje je pogrešno. Srbija i Hrvatska nisu se, istina, ujedinjavale u prošlosti, ali to nikako ne znači da su im i ciljevi bili suprotni, i da oni nisu mogli biti ujedinjeni, da nije bilo spoljnih prepreka, koje one nisu mogle otkloniti.

Stvar je u tome što je nacionalno-državno razviće Hrvatske vrlo rano obustavljeno: od onda kada je ona stupila ili, bolje rečeno, kada je bila prinuđena da stupi u uniju s Ugarskom (a to je bilo 1102. god.), ona se morala potčiniti težnjama koje su joj postale zajedničke s Ugarskom, a od 1526. zajedničke i s Austrijom; — a Srbiji su 1459. godine uništili Turci, upravo u onoj episi, koja je nastupila posle rada srpskoga cara Stefana Dušana, koji je počeo s velikim uspehom skupljati srpske zemlje na jugu i na istoku. Na taj način bilo je vrlo rano obustavljeno političko-državno razviće i Srbije i Hrvatske, i jednostrano upućeno samim tokom istorijskih događaja.

Ali ne gledajući na to, prošlost Srbije i Hrvatske spremila je ipak ujedinjenje Srba i Hrvata više nego što bi se to moglo pretpostaviti po jednom faktu njihovog posebnog državnog života. Njih su prvi do izvesne mere ujedinili Turci pod svojom vlašću. Poznato je da su posle pada Srbije (1459) došle na red Bosna (1463), Hercegovina (1482) i Zeta (1482), a po tome u prvom trećini XVI veka i veliki deo Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. U glavnim crtama do samoga kraja XVII veka (1699) u turskim rukama bila je gotovo sva Slavonija i gotovo sva Hrvatska na severu do reke Kupe. Na taj način van turske vlasti ostala je samo jedna trećina hrvatske zemlje, tako zvana civilna Hrvatska. S pravom se žalio hrvatski narod na svojim saborima, da su od stare Hrvatske ostali samo »ostaci ostataka«.

Ova dvestagodišnja vladavina Turaka na prostranstvu gotovo svih srpsko-hrvatskih zemalja bila je od ogromnog značaja za srpski narod. Poznato je da je turskoj vladavini u srpsko-hrvatskim zemljama, severno od Save i Dunava učinjen kraj tek pri kraju XVII i u početku XVIII veka (Karlovačkim mirom 1699. i Požarevačkim 1718). Ali trajanje njihove vladavine, iako nije bilo vrlo dugo, silno je uticalo na srpsko-hrvatske etnografske odnose u tim zemljama. Pod uticajem turske navale s juga srpsko naselje kretalo se prema severu, i sa svakim osvojenjem inakoje srpske zemlje na Balkanu njeno naselje selilo se u zemlje dalje na severu, u koje Turci još nisu prodrli. Na taj način naseljeni su gustim masama Srba krajevi severno od Save i Dunava: Srem, Bačka i Banat, i na kraju krajeva te su oblasti dobile isključivo srpski karakter. To se isto desilo i sa stanovništvom Bosne i Hercegovine. Naselje okolnih oblasti Slavonije, Hrvatske i Dalmacije bežalo je ispred Turaka u takvim masama da su se u njihove gotovo opustele krajeve počeli preseljavati stanovnici Bosne i Hercegovine, pravoslavni i katolici. A u kolikoj je meri bilo to zaseljavanje Srbima, lako je videti iz toga fakta, što je od starog naseljenja Slavonije, Hrvatske i Dalmacije ostalo u tim krajevima tako malo, da se ono gotovo potpuno gubilo u masi novih srpskih doseljenika. Poznato je da su i Turci vršili prisilno preseljavanje Srba, naročito u Dalmaciji, u velikim razmerama.

Tako su Austrijanci tokom vremena na celom prostranstvu dodira Austro-ugarske s Turcima pri kraju XVI veka i u početku XVII veka obrazovali od Srba »Vojnu

granica sa stalnim srpskim vojničkim stanovništvom. U toj Vojnoj granici koja se protezala od Jadranskog mora i širokim pojasom obuhvatala svu jugozapadnu i severoistočnu Hrvatsku do Slavonije, Srema, Bačke i Banata, zahvatala i znatan deo tih oblasti, našlo je utočište srpsko naselje iz Bosne i Hercegovine, i tečajem vremena dalo je Hrvatskoj sasvim drugi tip nego što je bio ranije. Da bi se moglo pojmiti do kakvih razmera je to došlo, treba se setiti da je Vojna granica, kojoj je Austrija dala zasebnu upravu, predstavljala 1840. godine površinu od 43.464 kv. km. sa 1.008.585 duša upoređena s ostalom Hrvatskom (23.157 kv. km. sa 483.868 duša) predstavljala približno dve trećine cele zemlje i svega stanovništva.

Srpsko stanovništvo Vojne granice, upućeno onamo iz svih krajeva srpske zemlje, a poglavito iz Bosne i Hercegovine, odazvalo se vojnom pozivu, štiteći novu otadžbinu od Turaka. To su poznati graničari koji su imali učešća u mnogim borbama Austrije s drugim državama. Kod njih je vojno vaspitanje prelazilo s oca na sina, i postalo je njihovim glavnim zanimanjem kao u Rusiji u donskih kozaka. Vojna disciplina u ovih hrabrih zaštitnika granice bila je tako jaka, da su se neki od njih, nedovoljno prožeti nacionalnim osećanjem, u sadanjem ratu tukli ovamo kuda su ih vodile njihove stareljce.

Godine 1881. Vojna je granica konačno ukinuta i njena teritorija ponovo ušla u sastav Hrvatske i Slavonije, ali sad su ti delovi njihovi bili srpski. Na taj način se dogodilo da se Hrvatska u glavnim crtama posrbila, jer su dve trećine njenog naselja potonuci starih doseljenika iz Bosne i Hercegovine i iz drugih srpskih oblasti. Otuda se dobio vrlo važan rezultat za Srbe: u Hrvatskoj do same reke Kupe i u svoj Slavoniji nalazi se sada srpsko naseljenje, od koga je jedna polovina pravoslavna, a druga katolička (v. kartu). Neki od katalika u najnovije vreme nazivlju se Hrvatima, ali ih je većina ostala pri svojim starih nazivima koji označuju ili mesto od kuda su došli (Bošnjaci, Bunjevci, od reke Bune u Hercegovini i dr.) ili lokalni nadimak (Šokei, Mancuke i dr.).

To se dogodilo i u Dalmaciji. Kad su Turci ovladali Bosnom i Hercegovinom u mletačkim rukama bili su samo neki gradovi u primorju dalmatinskom i na ostrvima, ali njihovo nije bilo dalmatinsko kopno, i to je kopno i bilo u XVI veku, kad su njime ovladali Turci, naseljeno Srbima iz Bosne i Hercegovine, tako da je stanovništvo u severnoj i srednjoj Dalmaciji bilo istovetno, kako je bilo i na severu u Slavoniji. U južnoj Dalmaciji koju je u to vreme činila Dubrovačka republika, koja je više od hiljadu godina živela kao samostalna oblast (do 1806 odnosno 1815) i Boka Kotorska, stanovništvo je istovetno kao i u Hercegovini.

Na taj način u zapadnim oblastima srpskoga naroda dobilo se veliko prostranstvo, koje je obuhvatilo osim Bosne i Hercegovine i svu Slavoniju, Hrvatsku na sever od reke Kupe, i celo dalmatinsko kopno, a naseljeno istim narodom kakav živi u Bosni i Hercegovini, staro hrvatsko naseljenje ostalo je samo na severu od reke Kupe, na srednjim i severnim dalmatinskim ostrvima, u hrvatskom primorju oko varoši Reke i na kvaternerskim ostrvima. Sem toga staro hrvatsko naselje ostalo je i u centralnoj i istočnoj Istri.

Poznato je da je Istra još od davnih vremena, od VII veka počela da se naseljava Hrvatima. Ali je ona od XVI veka postala pribežište Srba, koji su morali napustiti pred turskim navalama delove Bosne i Hercegovine, Dalmacije, pa čak i Crne Gore, tako da u južnom i zapadnom delu Istre dobila se gusta masa stanovništva istovetnog sa stanovništvom Dalmacije ili Bosne, a u Péroju, na jugu Istre, sačuvala se i do danas crnogorska pravoslavna kolonija.

Većina begunaca u Dalmaciji i Istri katolička je, ali je nesumnjivo da su, sem onih koji su i do danas ostali pravoslavni, mnogi pravoslavni pokatoličeni, naročito posle 1699. i 1718, kada su dalmatinskim kopnom ovladali Mlečani, jer katolički Mleci nisu prema njima bili raspoloženi.

Dosad rečeno jasno pokazuje da je hrvatski karakter srednje i severne Dalmacije, cele Slavonije, južne i srednje Hrvatske do Kupe, i delova Istre zamenjen karakterom srpskim, i da zato nije više potrebno privoditi nikakvih dokaza. Ali je potrebno imati to stalno u vidu i o tome voditi računa, jer na osnovu toga fakta mnogo štošta biće jasno i potpuno prirodno. Gotovo moglo bi se reći još više. Od tog novog karaktera oblasti, koje okružuju Bosnu i Hercegovinu nalazi se u zavisnosti

ne samo ukupno srpsko-hrvatsko razviće, nego i celokupan razvitak celog nacionalnog i čak političkog pitanja tih zemalja. Sam taj fakt što Hrvatska, Dalmacija, Bosna i Hercegovina, pa i Istra idu u tim pitanjima paralelno i zajednički sa susjednim srpskim oblastima pokazuje kako su ih, u tome pravcu izjednačili veliko protezanje srpskog elementa na zapadu i predominantni njegov položaj.

U čemu se sastoji, dakle, kulturno-nacionalno razviće svih tih oblasti? — Pre svega u tome, što su svi Hrvati, i oni na severu od Kupe, i svi ostrvljani pristali oko polovine prošlog veka da prime srpski književni jezik, uveden u srpsku književnost Vukom Karadžićem, kao svoj opšti književni jezik. A treba se setiti da su Hrvati u Zagrebu i okolnim okruzima imali svoju književnost na svom mesnom dijalektu. Ali je preovladavao jezik ogromne većine Srba i od pedesetih godina prošlog veka svi Srbo-Hrvati imaju jedan književni jezik.

Isto tako u tim oblastima prvo je poniklo pitanje o uzajamnim odnosima imena srpskog i hrvatskog, i uopšte o uzajamnim odnosima Srba i Hrvata. Hrvatska je bila ona oblast srpske-hrvatskog naroda, u kojoj je do najmanjih sitnica obrađeno srpsko-hrvatsko nacionalno pitanje, na čijem zemljištu su nikle sve kulturne i političke struje koje su objedinjavale Srbe i Hrvate u jednu celinu kao jedan narod, koji mora imati jedno kulturno, nacionalno pa i političko razviće. To se pitanje nametalo, ono je bilo oči baš zato što su se nalazili Srbi uporedo s Hrvatima u svima rečenim zemljama.

U početku, u god. 1830-1850, u vreme takozvanog ilirizma predstavnici Hrvatske s Ljudevitom Gajem na čelu mislili su da pod zajedničkim imenom Ilira sjedine sve Srbe, Hrvate i Slovence, da upute njihovo celokupno kulturno nacionalno razviće ka potpunom političkom ujedinjenju. Gaj se čak zanosio mišlju da prevede sve srpsko-hrvatske katolike u pravoslavlje. Ali ilirizam je po želji Mađara zabranila Austrija kao opasan pojav. Njegove ideje su živele i dalje.

Njemu na smenu došao je još dublji jugoslavenski pokret sa istorikom Račkim i biskupom Štrossmayerom na čelu. Oni su imajući većinu u saboru i oslanjajući se na Rusiju i na srpskog kneza Mihajla propovedali potpuno ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca s centrom na jugu u Srbiji. Trebalo je da knez to kulturno ujedinjenje pretvori u državno, političko. Ali je on zato 1868. platio glavom, pre nego što je počeo izvršenje tog velikog dela. A prema srpsko-hrvatskom narodu austrijska vlada je upotrebila najradikalnije merc: Srbe u Banatu i Bačkoj dala je Mađarima na potpuno raspolaganje, a sporazumom s njima 1867. dala im je na upravu i Hrvatsku sa Slavonijom. Dalmacija je potpuno odeljena od ostalih oblasti, a tako isto i Istra.

Ali se Austriji činilo da srpska opasnost još nije prošla. Radi toga trebalo je oduzeti od Srba svu nadu na ujedinjenje u makakvim razmerama. Trebalo je okupirati Bosnu i Hercegovinu. U vezi ideja i namera austrijskih prema Srbima sasvim je jasna reč Andrašijeva posle Berlinskog kongresa, da je tek sad udavljena srpska hidra!

Probuđena svest Srba i Hrvata koja se pokazala u Gajevom ilirskom pokretu i u jugoslavstvu u doba pre okupacije, zabvitišla je i Bosnu i Dalmaciju i sve okočne srpske zemlje. Iako je preduzela sve mere da unizi Srbiju i da preseče sve veze srpskih zemalja sa Srbijom, Austrija je osećala da je potrebno radi potpunog uspeha svojih namera stvoriti i razdor u redovima srpsko-hrvatskih nacionalnih radnika.

S okupacijom Bosne i Hercegovine počelo je gonjenje Srba i Hrvata. Političko i nacionalno razočaranje poslednjih godina dalo je povoljno zemljište za to. Kako su Srbi i Hrvati i dalje bili svesni da su jedan narod, to je, razume se, to gonjenje u početku bilo na terenu partijskom; ali čim im je pošlo za rukom da razjedine Srbe i Hrvate u tom pravcu, odmah su činjeni pokušaji svima sredstvima da taj razdor bude što dublji i da se dovede ne samo do religiozne nego i do nacionalne netrpeljivosti. Sve se to, razume se, prenašilo i sad, kao i sve ostalo što se ranije dešavalo u Hrvatskoj, i u Bosnu i Hercegovinu i u Dalmaciju.

Ali to je bilo mnogo i za razočaranje i duboko nesrećno pokoljenje. Ono se osvetilo. K njemu je priskočilo u pomoć novo pokoljenje koje nije preživelo krize 1867.-1878. godine i koje je imalo dovoljno sveže energije i vere u budućnost Srba i Hrvata. State svade za njega nisu bile bitne, ali zato stare struje pedesetih i šezde-

setih godina za njega su bile polaznom tačkom. Njegovi oduševljači bili su Srbin Daničić i Hrvat Rački. Nova pokolenje je odmah stalo na praktični teren i svoj program razvilo je pred biračima za sabor. Tako je postala srpsko-hrvatska koalicija 1905. god. koja je predstavljala u saboru većinu i koja je pokazala kako su ideje potpune istovetnosti ideala u Srba i Hrvata u Hrvatskoj. Odatle, iz Hrvatske, novi pokret preneo se i u Dalmaciju, i svima je u pameti dirljiva rezolucija dalmatinskog sabora o ravnopravnosti Srba i Hrvata i o istovetnosti njihovih nacionalnih ideala i interesa. Na čelu toga pokreta u Dalmaciji bili su poslanici Trumbić i Smodlaka.

U Bosni i Hercegovini takvog nacionalnog rada nije moglo biti zato što do 1909. g. u njih nije ni bilo sabora. Ali pravoslavni Srbi ipak su se borili s bosanskom vladom za autonomiju svoje crkve. K njima su u borbi za nacionalna prava počeli prilaziti i Srbi muhamedanci. Ali policijske mere najgrublje vrste u toj zemlji užasnog pritiska i netrpeljivosti prema Srbima od strane vlasti, zadržale su i u začetku su uništavale svaku manifestaciju nacionalne misli i energije ma u kom pravcu.

U Istri probudeni Hrvati otimali su od talijanske manjine (Hrvata u Istri po poslednjem popisu ima 168.143, Slovenaca 55.134 a Talijana 147.417) podržavane austrijskom vladom, poziciju za pozicijom, a u Trstu je rastao slovenački element tako reći svakog sata (u poslednje vreme Slovenaca je u njemu bilo preko 70.000, a Talijana nepunih 120.000). Talijani su u Istri gubili i propadali su, i izgledalo je da proces raspadanja ništa ne može sprečiti. Sredstva i agitacije patriotskih društava, bogato subvencionisanih od oficijelne Italije kao Dante Aligjeri ili Lega Nazionale, malo su pomagala.

Jednom reči nanovo se zatalasala Jugoslavija i sada dublje i temeljnije nego u vreme Gajevo i Štrosmajerovo. Vidi se da je njihova setva dala bogatu žetvu, i da rad prethodnika nije uzalud prošao. I nanovo je kao u doba kneza Mihajla Srbija postala centar duhovnog i kulturnog života svih Srbo-Hrvata.

Od 1903. Srbija, na čelu s Beogradom nije žalila nikakvih sredstava, da zauzme ono mesto među svojim saplemenicima, koje joj je po ostroumnome izrazu Štrosmajerovom, pripadalo po njenom »prvorodstvu«. Veze među Beogradom, Sarajevom, Dubrovnikom, Zagrebom i Ljubljanom postale su vrlo tesne, a sada već nikakva gonjenja Srbije i Srba u različitim srpsko-hrvatskim zemljama nisu ih mogla pokidati. To čak nije moglo biti učinjeno ni aneksijom, ni skandaloznom parnicom protivu Srba u Zagrebu i u Beču po optužbama Nastićevim i Fridjungovim.

Austrougarska je videla, da je stanje u njenim južnim oblastima postalo kritično i da treba pronaći nova sredstva. Njenim lukavim političarima to nije teško bilo, u toliko pre, što se samo tražio dobar argumenat, zgodna političko-nacionalna etiketa, kojima bi se mogao pokriti pravi smisao austrijskih namera. Južnoslovenskim političarima ona je prosto predložila da je prime oni za svoga vođu, obećavajući da će takvoj struji političkoj dati i stvarnu formu u trijalizmu, kojim bi se Srbi, Hrvati i Slovenci odelili u treći deo monarhije ravnopravan sa ostala dva, Astrijom i Ugarskom. U ime toga Austrija je počela kupiti pristalice na baškanskom jugu, naročito među Slovencima i Hrvatima. Ali je njena taktična pogreška bila u tome, što je borce za trijalizam uzimala iz redova katoličkog sveštenstva, tako da je sjedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, koje im je ona nudila, trebalo biti izvršeno pod katoličkom zastavom, i ne samo to. Ona je sve češće i sve otvorenije počela stavljati ujedinjenje Slovena u granicama Austrije, pod vodstvom Hrvata i Slovenaca nasuprot ujedinjenju sa Srbijom na čelu i sa predominantnim srpskim elementom. Ali većina Srba i Hrvata bilo je jasno, da je sve to samo jedan od načina borbe Austrije protiv sjedinjenja Srba i Hrvata u Hrvatskoj i Slavoniji, Sremu i Dalmaciji, koji su brkali sve račune Austrijine u tim zemljama. I srpsko-hrvatsko prijateljstvo na političkom terenu u Hrvatskoj odolelo je svima primamljivim obećanjima Beča. I naprotiv sav taj rad, koji je dolazio iz vladinih austrijskih krugova, i kojim se širila ideja o ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca na način ugodan po Austriju, još je više učvrstio Srbe i Hrvate pomenutih oblasti u jednoj spasonosti unutar istočnih težnji, ali sa centrom na jugu u Srbiji. Događaji 1912. i 1913. pokazali su da su u pravu bili Srbi i Hrvati. Od tog vremena čak se i onim koji su ranije skeptički gledali na mogućnost ostvarenja tih težnji vratila vera u Srbiju,

u sebe i u blisko ostvarenje potpunog ujedinjenja Srba i Hrvata na osnovima jednakosti i bratstva.

Taj dotle neobični polet duha kod Srba i Hrvata nije mogao ostati sakriven od Austro-Ugarske i ona je jasno osećala da njeno južnoslovensko pitanje koje obuhvata Slovence i Srbo-Hrvate izlazi iz granica monarhije. Ono je moglo jedino biti rečeno ili pod uslovom sporazuma sa Srbijom ili njenog potpunog podvlašćenja austrijskoj volji. Otkrića Giolijeva jasno su pokazala da je ona izabrala ovaj drugi put, i spremala se pred zaključenje Bukureškog mira da napadne Srbiju 1913. godine. Ali tada joj je Italija sprečila da to učini. Međutim, ona je i dalje očekivala zgodan trenutak. On joj je i došao s poznatim ubistvom austrijskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda, i Austrija nije propustila da se njime koristi.

Celom razvikom koji je prethodio za Srbiju su više no potpuno jasno bile određene težnje sadašnjega rata. Narodna Skupština u Nišu, izjavljujući svečano, da se otpočela borba za ujedinjenje svih Srbo-Hrvata i Slovenaca, odgovorila je na izazivanje Austro-Ugarske samo onako kako je mogla odgovoriti. I čak da nije srpska Skupština dobila kao odgovor na svoju izjavu akti najistaknutijih nacionalnih i političkih radnika srpsko-hrvatskih zapadnih oblasti, od kojih se većina još i danas muči u austrijskim zatvorima, i od kojih je ipak jedan deo srčevom slučajnošću ostao van Austro-Ugarske, akt u kojem se sa oduševljenjem prihvata ta izjava, ceo prethodni zajednički rad predstavnika Srbije i ostalih srpsko-hrvatskih zemalja b'o bi dovoljno jemstvo, da je Srbija ne samo bila u potpunom pravu, nego da je baš i dužna bila tako govoriti, jer se javljala u ovom trenutku kao jedini slobodan predstavnik srpsko-hrvatskog naroda.

*

U radu Srba i Hrvata zapadnih oblasti jasno se ogledaju opšte težnje svih Srba i Hrvata. U pomenutim oblastima, kao što je rečeno, stanuju naporedo Srbi i Hrvati, i zajednički interesi njihovog zajedničkog života nastali su i njihovim zajedničkim interesima. I to nije samo zbog toga što su Hrvatska sa Slavonijom i Dalmacijom naseljene došljacima iz Bosne i Hercegovine, od kojih se svi pravoslavni nazivaju Srbima, a većina katolika Hrvatima, na osnovu čega nije bilo teško doći do zaključka, da su Srbi i Hrvati dva naziva za isti etnografski objekat, već i zato što Srbi i stari autohtoni Hrvati Hrvatske i drugih oblasti predstavljaju po poreklu svome zaista jedan narod. Za savremenu nauku u tom pravcu nema više nikakvih sumnji. Prema njenim rezultatima svi Srbi i Hrvati, a naročito oni Hrvati koji stanuju na ostrvima na dalmatinskom primorju, u primorju hrvatskom i u centralnoj i istočnoj Istri obrazuju po jeziku i tipu jednu jednostavnu celinu. Savremena nauka zna samo za jedan srpsko-hrvatski jezik, a ne za jezik srpski i jezik hrvatski. Zato naučnici rado nazivaju oba naroda jednim nazivom: Srbo-Hrvatima, i boje ih na svojim etnografskim kartama istom bojom. Tako je radio i češki naučnik Niderle i ruski profesor Florinski. Ako deo Hrvata koji se nalazi severnije od reke Kupe i govori dijalektom bliskim slovenačkom jeziku, ipak to je onaj deo njihov, u čijoj se sredini uostalom nahodi i prestonica i nacionalni i kulturni centar Hrvatske, koji se nikad i ničim nije odvajao od ostalog dela srpskog naroda, i koji je za sve vreme svoga razvitka imao zajedničku sudbinu s njime. Baš taj deo Hrvata i bio je onaj koji je pre svih ostalih i podigao pitanje o opštoj upotrebi za sve Hrvate srpskoga književnoga jezika, i prvi je među svima ostavio svoj lokalni dijalekt u korist zajedničkog.

Po sebi se razume da su svi pomenuti momenti uticali zajednički na obrazovanje one svesti u Srba i Hrvata koja se ogleda u celokupnom njihovom radu od trideset godina prošloga stoleća, i koja je predstavljala ne samo naučnu istinu, nego, što je još mnogo značajnije i važnije, i jednog od glavnih pokretača njihova života. Ona je bila u potpunom saznanju i kod jednih i kod drugih apsolutne jednakosti njihove nacionalne individualnosti i potpunog poklapanja njihovih nacionalnih težnji u sadašnjosti i u budućnosti, jednakosti koja je imala da dobije svoj izraz u jednoj državnoj i nacionalnoj celini.

*

Taj razsrtak misli tiče se podjednako svih Srba i Hrvata, ali mi smo ga predstavili u vezi sa stanovništvom zapadnih srpsko-hrvatskih oblasti zato, što je on u njima i bio prvi put formulisan. Zato smo morali da ostavimo u strani severoistočne oblasti, u kojima stanuju isključivo Srbi, i slovenačke oblasti, u kojima stanuju isključivo Sloveni. Zato ćemo sada u njima reći nekoliko reči.

U toku vremena, kao što je napred rečeno, Srbi su se naselili u gustim masama u Sremu, Bačkoj, Banatu i Baranji. Do početka XVIII v. oni su obrazovali u tim krajevima ne samo većinu nego gotovo i jedino stanovništvo. Kako su se Srbi naseljavali u tim oblastima na osnovu privilegija, koje su dobivali od austrijskih imperatora prema obostranom sporazumu, oni su se starali da za sebe izrade ovo: 1. slobodno ispovedanje pravoslavne vere i osiguranje samostalnosti pravoslavne crkve, i 2. kakvu takvu samostalnu administrativnu upravu. Ali oboje od jednom postići nisu mogli.

Zato su oni u početku izabrali ono što im se činilo da je vaznije. Njihovi mitropoliti koji su amo dolazili sa svojim narodom iz Turske, stalno su tražili da se srpska crkva, ukoliko su se srpske zemlje oslobađale od turskoga jarka i prelazile pod vlast austrougarsku, ujedini, i nalazi pod upravom jednog crkvenog velikodostojnika, patrijarha, kao što je to bilo i pod Turskom od vremena vaspostavljanja Pečke Patrijaršije (1537.) I zaista posle mnogih teškoća oni su u tome i uspeali oko polovine XVIII veka. U početku u sremskom manastiru Krušedolu, a zatim u Karlovcima bila je stolica srpskog mitropolita, pod čijom se vlašću nahodila pravoslavna crkva Srba u Hrvatskoj, Slavoniji, Baranji, Bačkoj, Sremu i Banatu. 1348. godine ta je crkva podignuta na stepen patrijaršije, a mitropolit karlovački, glava srpske crkve u Ugarskoj, postao je tada patrijarh.

Drugi deo zadatka, ostvarenje srpske zasebne administrativne političke autonomije, dugo je vremena premašao njihovu snagu. A one privilegije koje su Srbima davali austrijski carevi, ugarska vlada nije priznavala, i na taj način nisu ni dobijale sankcije. I tek onda, kada je Austrija uz pripomoć Rusije 1343. savladala Mađžare, Srbi su najzad dobili neku potvrdu svoje administrativne samouprave. To je Srpsko Vojvodstvo sa Tamiškim Banatom, koje je ustanovila Austrija 1349. g. Na čelu Vojvodstva stajao je Vojvoda za kojega je potvrđen Srbin general Šupljikac. Ta je administrativna celina obuhvatala pored Srema, Banata i Bačke, na koje su zemlje Srbi polagali pravo, i krašovsku županiju koja je naseljena gotovo isključivo Rumunima.

I pored toga što je Srpsko Vojvodstvo svečano potvrđeno carevim ukazom, i pored toga što je ono dohiveno velikim žrtvama, koje je srpski narod podneo za Austriju, a protiv Mađžara 1313, ipak, čim su se počeli udešavati bolji odnosi između Austrije i Ugarske Vojvodstvo je prosto ukinuto. To je bilo 1360.

Ali Srbi nisu padali duhom. Na Blagoveštenskom Saboru u Karlovcima u Sremu Srbi su odlučili da nanovo traže da se vaspostavi Srpsko Vojvodstvo, tražeći to ovoga puta podjednako i od austrijske i od ugarske vlade. Prema dogovoru na tome Saboru izradena je nova karta Srpskog Vojvodstva čije su granice znatno uže, od onih granica koje je imalo Srpsko Vojvodstvo od 1349. g. Te su granice bile skromnije naročito u Bačkoj, u kojoj su sada Srbi morali voditi računa naročito o mađžarskom elementu dosta jakim u severoistočnom delu njenom. Ali i pored kompromisa i krajnje popustljivosti koju su Srbi pokazali, njihove su želje bile grubo odhačene. Austrija se sporazumela s Ugarskom. Srem je pridodat Hrvatskoj, Bačka je postala bačkom županijom Ugarske, a Banat, na koji su Srbi pretendovali podeljen je u dve ugarske županije, torontalsku i tamišku. I od tog vremena (1367) počela se u tim krajevima bezobzirna i strahovita mađžarizacija.

Pomadžarivanje Srpske Vojvodine samo je kraj onoga ponašanja kakvoga se od početka Austrija držala prema srpskom naselju u Vojvodini. U toku celoga XVIII veka Austrija se svima sredstvima starala da prevede u svoju srpsko stanovništvo Vojvodine. Ti su pokušaji njeni uticali na Srbe dvojako:

a) Predstavnici srpske crkve u Vojvodini smatrali su da je, radi odbrane od svakih veza s unijom neophodno da se osloni na rusku pravoslavnu crkvu: poručene su bile ruske crkvene knjige, počele su se otvarati kod Srba škole sa ruskim učiteljima, i sve je to zajedno dovelo do uvođenja u srpsku crkvu Vojvodine ruskog

crkvenog jezika. Odatle se taj jezik rasprostro i po svima drugim srpskim crkva-
pravoslavnim, tako da danas srpska pravoslavna crkva i u Hrvatskoj i u Slavoniji,
i u svima drugim srpskim oblastima ima zajednički sa ruskom crkvom ne samo
isto bogoslužnje nego i isti crkveni jezik.

b) Srpsko stanovništvo Banata, a osobito moriške doline, gonjeno od austrijskih
vlasti da ostavi pravoslavlje i pređe u uniju, prinuđeno je bilo da napusti svoj rodni
kraj i naselilo se u Rusiji. Na taj način oko polovine XVIII veka preselilo se u
južnu Rusiju oko 100.000 Srba.

Ali i time se nije ograničio neprijateljski rad austrijske vlade prema Srbima
Bačke i Banata. Da bi proširili nemački uticaj u tim srpskim zemljama, pred-
stavnici nemačkog centralizma Marija Terezija i Josip II su osobitim staranjem
gledali su da nasele te krajeve Nemcima. Tako su se pojavile mnogobrojne nemačke
kolonije u severnom Banatu i severnoj Bačkoj, koje su predstavljale stupove ger-
manizma u tim krajevima. Ali pretkraj XVIII veka Mađžari su zaustavili jako raz-
viče germanizma u tim krajevima, samo je na žalost oživela u samih Mađžara želja
da u gaženju srpskih prava pođu dalje i od samih Austrijanaca. Ma da je srpski
narod protivu toga ustao 1848. g. a oružjem u rukama i izvojevao sebi ponešto za
kratko vreme (postavljanje srpskog samostalnog Vojvodstva od 1849-1860), ipak su
na kraju krajeva ostajali pobedioci Mađžari. Kao što smo napred rekli 1867. po-
menute srpske zemlje date su na milost i nemilost Mađžarima. Pošto se srpski ele-
menat u tim krajevima isticao svojom težnjom za slobodom, i kako je on bio naj-
obrazovaniji i najkulturniji, i imao još od kraja XVII veka osobite privilegije koje
su se protivile željama da se srpski narod potčini Mađžarima i njihovoj kulturi, oni
su se starali da svojom kolonizacijom i potpomaganjem rumunske kolonizacije, njima
potpuno bezopasne, razbiju i oslabe srpski elemenat u Bačkoj i Banatu. I zaista
mi nalazimo Mađžare gde potiskuju Srbe u najplodnijim ravnicama Bačke, i Rumu-
nije, gde sve dublje ulaze u centar Banata i njegov severni deo.

Sve je to dalo raznobojni karakter stanovništvu pomenutih oblasti, koje su sad
predstavljali Srbi, Nemci, Rumuni i Mađžari. Ali ako su tudinci i uspeli da u pone-
kim zasebnim mestima gotovo sasvim potisnu Srbe i zamene ih svojim naseljem,
ipak su Srbi i dalje ostali u većini i u Bačkoj i u Banatu prema svakoj gornjoj
zasebnoj nacionalnosti. A sem toga još su uvek dve trećine celokupne zemlje Bačke
i Banata ostale u srpskim rukama.

Nema nikakve sumnje da gornje srpske oblasti ulaze u celinu u srpski problem.
Poznato je od kakvog je značaja Vojvodina bila za istoriju kulture i razvitka na-
cionalne ideje u Srbiji. U tom je pravcu do sedamdesetih godina prošloga veka
Srbija predstavljala stvarno produženje Vojvodine. Tek su se od sedamdesetih godina
uloge počele menjati: Vojvodina sve više ulazi u sferu nacionalnih i kulturnih struka
Kraljevine Srbije, tako da njena veza s Kraljevinom, ma i sa promenjenim uloga-
ma ostaje i dalje vrlo tesna.

Granice Vojvodine određuju Srbij ovamo na severu u Bačkoj od varoši Bajce na
Dunavu do Segedina na Tisi, u Banatu na severu reka Moriš, a na istoku planinski
lanac Karpata istočno od varoši Temišvara, Vršca i Bele-Crkve. Naravno, vrlo je
mnogo Srba nestalo iza tih granica, i dosta ih sada ima još izvan njih; ali to su
već posledice dugotrajnog boravljenja srpskog naroda u granicama velike tuđe
države. Zato pomenuti deo Vojvodine i predstavlja samo ostatke od mase srpskog
naroda, koji i mogu biti spaseni, i treba da budu spaseni potpunim prisajedinjenjem
njihovim Srbiji.

*

Na krajnjem zapadu prirodno produženje srpsko-hrvatskog naroda predstavljaju
Slovinci, koji se nalaze u Gorici s Gradiškom, Kranjskoj i nekim delovima Ko-
ruške i Stajerske. Mi velimo prirodno produženje zbog toga, što su van svake
sumnje bliske veze Srbo-Hrvata i Slovenaca u prošlosti. Danas se već s pravom
može tvrditi, na osnovu rezultata savremene nauke, da se Slovenci i Srbo-Hrvati
svode na jedan narod.

Ali taj srodnički odnos u dubokoj prošlosti nije ono, što goni Srbe da smatraju
nacionalno slovenačko pitanje, kao deo svoga pitanja, već poznati fakat, da su u

roku celoga 19. veka Slovenci težili zajednici sa Srbo-Hrvatima. Istina je da se oni nalaze daleko od srpsko-hrvatskih centara, a osobito od srpskoga; oni imaju svoj književni jezik, koji predstavlja zaseban slovenski dijalekt, iako srpskome jeziku vrlo sličan, čije se osobine stalno doteruju prema srpskom jeziku. Slovenci su čak češće pokretali pitanje o zameni svoga književnog jezika jezikom srpsko-hrvatskim, počevši od Ilirizma i Slovenca Stanka Vraza, koji je bio uz tu struju i koji je čak u stvari svoj slovenački jezik zamenio srpskim, pa sve do naših dana, ali su ipak ostali pri svome jeziku, naročito radi toga da bi mogli razviti što jače i udubiti što bolje nacionalnu svest svoga naroda, kako bi on mogao izdržati borbu sa nemačkim i mađarskim uticajima, koji su sve jače nagrizali slovenački elemenat sa severa i istoka.

Slovenci osećaju jaku težinu nemačkog i talijanskog pritiska. Radi odbrane od njega oni se nadaju jedino u ujedinjenje sa Srbima i Hrvatima. Kada je 1903. g. Kralj Petar stupio na presto u Ljubljani su se čuli uzvici: živeo slovenački Kralj. I znasta od toga vremena Slovenci žive zajedničkim duhovnim životom sa Srbo-Hrvatima, i sva je njihova nacionalna politika u jednoj želji i u jednoj težnji: u potpunom ujedinjenju sa Srbo-Hrvatima. Bez toga za njih nema mogućnosti samostalnoga života, već im predstoji opasnost da definitivno potonu u nemačkom ili talijanskom moru.

Kod Slovenaca, kao što je rečeno, i ranije su se javljale težnje za ujedinjenjem sa Srbima i Hrvatima: 1848. godine oni su tražili uži savez sa Srbima i Hrvatima, a 1870. posle za južne Slovence sudbonosnog sporazuma Austrije i Ugarske 1867, proglašeno je nanovo južnoslovensko ujedinjenje. U poslednjem pokretu unitarističke struje na slovenskom jugu od 1903. do 1914. Slovenci su zauzimali jedno od prvih mesta. U svima njegovim manifestacijama u svima pojavama unitarističkih, kulturno-političkih struja, koje su se javljale u različnim jugoslavenskim centrima, Slovenci su bili ili najverniji učesnici u njima ili čak i organizatori.

Prema tome nesumnjivo je da su Srbi noseći rešenje pitanja o Slovincima u svoj program, učinili samo ono što su diktovali njihovim raniji odnosi sa Slovincima, koji danas nisu u stanju da glasno izjave svoje želje. I glasovi onih Slovenaca, koji se slučajno (npr. Gustinčić, Županić i drugi) nahode izvan Austrije, govore jedino u korist potpunoga i bezuslovnog ujedinjenja sa Srbijom.

Slovenaca ima 1.500.000. Najveći deo njihov nalazi se u Kranjskoj u kojoj ima malo stranog elementa; u Koroškoj su Slovenci u manjini (ima ih oko 100.000 duša), ali u Štajerskoj ih nije manje od 500.000 duša, a u Gorici (sa Gradiškom) ima ih oko 200.000. Na taj način Slovenci su ipak dosta mnogobrojan slovenski narodić.

Oni više od hiljadu godina odbijaju nemačke udarce i stoje na strani južnoga slovenstva. Oni su kulturni i obrazovani, tako da će njihov ulog u zajednički državni i kulturni život sa Srbima biti nesumnjivo od krupnoga značaja.

Srbi su potpuno svesni, da slovenačko pitanje nije potpuno jednako sa srpsko-hrvatskim, ali oni tako isto dobro znaju i to da će slovenačko pitanje morati biti stavljeno na dnevni red kada se pride likvidiranju Austrije. I ako se bude htelo voditi računa o prošlosti toga naroda i njegovim težnjama, onda rešenje slovenačkog pitanja mora biti izvršeno u pomenutom pravcu. To bi bio ne samo jedini način da se Slovincima osigura nacionalna budućnost, no i jedino rešenje njihova pitanja, koje se nalazi u potpunoj saglasnosti sa interesima ne samo srpskim nego i slovenskim na Balkanu.

*

Na osnovu svega ovoga jasno je:

1. Da je srpsko pitanje u oslobođenju i ujedinjenju svih srpsko-hrvatskih i slovenačkih zemalja sa srpskom kraljevinom na čelu.

2. Unošenje zapadnih srpsko-hrvatskih zemalja (Hrvatske, Istre i Dalmacije) u najuže rešenje srpskog problema predstavlja posledicu ne samo potpune jednakosti Srba i Hrvata po poreklu nego naročito i rezultat onog opštepoznatog fakta, da su Srbi u pomenutim oblastima toliko izmešani s Hrvatima da ih niko više od hrvatske manjine izdvojiti ne može.

3. Srpsko-hrvatsko ujedinjenje ne predstavlja rezultat etnografsko-lingvističkog rešenja pitanja o etničkim odnosima Srba i Hrvata u prošlosti, već se javlja kao posledica duboko razvijene nacionalne svesti njihovog. A ta se svest ogleda u punom saznanju njihove nacionalne istovetnosti koja i predstavlja rezultat političko-nacionalnog i kulturnog njihovog razvitka u tome pravcu u toku gotovo celog jednog veka. A ujedinjenje njihovo sa Slovincima plod je takođe dubokog uverenja i Srba, Hrvata i Slovenceva.

4. Kad god su Srbi i Hrvati s jedne, a Slovenci s druge strane, imali prilike da slobodno iznesu svoje misli o svojoj nacionalnoj sudbini, one su uvek išle (u XIX i XX veku) u pravcu njihovog potpunog državnog ujedinjenja. Zato sada ne može biti nikakve sumnje u tome kojim će pravcem one poći i sada, čim se samo da prilika da slobodno iskažu svoje misli u tome pravcu.

Niko ne može poricati da je poslednji povod ona iskra koja je zapalila evropski požar bila Srbija. Ali u isto vreme svima je jasno i to, da su sa Srbijom morali biti vezani vrlo krupni interesi, kada je njen konflikt sa Austro-Ugarskom mogao podstaći svetski rat. Na taj način ako Srbija i nije predstavljala onu vrednost kojom bi se iskupljivale užasne žrtve sadašnjega rata, ona je, to je nesumnjivo, u početku rata predstavljala vrlo oseljivu tačku evropske ravnoteže. I nema sumnje da je ta strana njena značaja uticala na Rusiju onoliko koliko i značaj njen za Rusiju i za celo slovenstvo kao slovenske države. Najistaknutiji ruski diplomati pozivali su se često na to. I ako je to tako (a tako je nesumnjivo, jer se inače ne bi time dale zavesti Engleska i Francuska), to se pita: je li mogla Srbija tokom rata izgubiti svoj značaj? I zar se ona, naprotiv, nije težajem ovog užasnog rata pokazala mnogo važnija nego što se moglo ranije pretpostaviti? Njeni sjajni uspjesi dobili su dvaput veću važnost baš zbog toga što je ona predstavljala barijeru na Balkanu. Ali taj njen značaj neće se nikako izmeniti posle rata ovoga i prema Rusiji i prema ostalim saveznicima. Naprotiv, on će se još više uveličati, jer ako Nemačka i bude pobedena, nemački narod živeće i razvijaoće se i dalje i njegova buduća navala opet će se uputiti na stranu najmanjeg otpora. Lako je uveriti se, da je to Balkan, i jasno da će on biti u stanju da odoli nemačkim udarima, ako na njemu bude mir, i ako nacionalni odnosi balkanskih naroda budu tako uređeni, da Nemei ne mogu posejati među njima razdore i trvenja.

Otuda se, kako se nama čini, javlja potreba i za Rusiju i za sve saveznike da posle rata još više pojačaju barijeru koju u današnjem ratu predstavlja Srbija protiv Austro-Nemaca. A uslovi za to tu su. Srpsko-hrvatski narod zajedno sa Slovincima zahvata širokim prostranstvom zapadni deo Balkanskog poluotoka, tako da kad bi se obrazovala od njih jedna država, dobila bi se od njihov prirodna pregrada protivu nemačkog upada na jug. Srbija, u svojim nacionalnim težnjama, jaka svojom jedno-dušnošću, postala bi prava garantija mira na Balkanu, i pouzdan stražar ne samo svojih interesa prema Madžarima i Nemcima, već i stražar sadašnjih saveznika, zainteresovanih sudbinom Balkana.

Na taj način potpuno se poklapaju na Balkanu interesi Srbije i saveznika, a naročito Rusije, i kao posledica toga poklapanja interesa treba da se javi jaka i ujedinjena Srbija. Jasno je da se sada vodi podjednako borba i s Austrijom i s Nemačkom ne samo zato što su one u savezu, već i zato što one predstavljaju uzrok smutnji u Evropi: prvo željom da protegnu nemačku hegemoniju nad celom Evropom a drugo starenjem da pod sobom zadrže kao građane drugog, trećeg i još nižeg reda potpuno kulturne i njima tuđe narode, koji to nikako više ne žele. Zato je proglašen dvostruki cilj sadašnjeg rata: oslobođenje Evrope od nemačkog militarizma i primena nacionalnog principa kao rukovodnog načela za stvaranje novih državnih teritorija. Na taj način ostvarenje srpskog nacionalnog pitanja potpuno se poklapa sa ciljevima sadašnjeg velikog oslobodilačkog rata.

Kad je srpski narod, vođen svojom nacionalnom svešću, u početku XIX veka ustao protiv Turaka, njegove su oči bile upravljene na silnu Rusku Carevinu. U Rusiji su razumeli dugotrajno trpljivo mučenje srpskoga naroda pod tuđim pri-

tiskom, i pomogli su njegovom oslobodenju ispod turskog jarma! Od tada je odatnost i ljubav srpskoga naroda prema Rusiji postala dogma. U njegovoj duši leži najiskrenije i najveće poverenje u Rusiju i u Ruse. U njega se stvorilo saznanje da samo Rusi shvataju njegovu težnju za ujedinjenjem i za slobodom tako da je ljubav prema Rusima postala gotovo sastavni deo njegove nacionalne svesti naporedo sa pravoslavljem i srpsivom.

I samo usled takvih osećaja srpskog naroda, usled njegove bezgranične vere u pravičnost Rusije, i mogla se u Srbiji pojaviti vlada kao što je Pašićeva, koja se jedino oslonila na Rusiju, i koja je predala u njene ruke sudbinu svoga naroda. Pa i u sadašnjem ratu, iako je Srbija saveznik Trojnog sporazuma, nju predstavlja Rusija. Srbija to smatra kao potpuno prirodno, jer su srpski interesi u isto vreme i interesi ruski. Ne treba, čini nam se, zaustavljati se na dokazivanju toga fakta da su interesi ujedinjene Srbije bliže i tešnje vezani s Rusijom nego s ostalim saveznicima. U korist te jače veze govore, pored psiholoških odnosa u dušama srpskog naroda, neposredni političko-ekonomski interesi.

Kako je, izgleda, i Rusija stala na to gledište u stalno promenljivim i sve novim prilikama rata, to je potpuno jasno, da ne može na Balkanu imati druge politike nego Srbija, ili bar da između nje i Srbije u svima balkanskim pitanjima vlada potpuna saglasnost i bezuslovno poverenje. Jer kad toga ne bi bilo, i kad bi Rusija po neophodnosti morala se saglasiti na neke odluke o Balkanu, a naročito što se tiče srpskih zemalja, koje bi bilo protivno srpskom shvatanju, to bi dalo povoda sudbonosnim nesporazumima među njom i Srbijom. Pošto svega onoga što se proživelo za vreme ovoga rata, teško bi tako neslaganje srpski narod mogao razumeti i pokajna bi sumnja zapala u njegovu dušu.

Srbija je istrošila mnogo snage za oslobodenje svoga naroda. Njena borba u tome pravcu produžuje se već više od sto godina. I ako se na stvar pogleda s te tačke, to Srbi koji su s nesrazmernim teškoćama postizavali oslobodenje svakog delića svoje zemlje, imaju puno pravo očekivati da se jednom učini kraj tim izvanrednim njihovim naporima. I srpski narod želi da se jednom oda miru i kulturnom razviću. On je potpuno svestan, da borba s neprijateljima koja se produžuje već toliko godina, ne može biti cilj njegova života, već sredstvo za dostignuće viših ideala. I ako se vidi da on to ne može postići zasad, kada su, izgleda, svi uslovi tu, on će klonuti duhom, kao što su klonuli mnogi austrijski Sloveni, koji su izgubili nadu, da će se kad moći osloboditi ispod austrijskog jarma, i da će kad pravda slaviti svoju pobjedu.

Ali srpski narod ne traži da Rusi ili ko drugi žrtvuje njega radi svoje interese. On svoje oslobodenje potpuno stavlja u neposrednu vezu sa dostignućem opširih rezultata i ciljeva, kojima se teži sadašnjim ratom. Povoljni uslovi za njega sastoje se u toj ukupnosti napora gotovo cele Evrope, s kojim će morati da se bore Austrija i Nemačka. Ti naponi su i jamstvo za njega, da će njegovo nacionalno pitanje, koje je u celini svezano sa sudbinom Austrije, biti povoljno rešeno, kad su tako neobično zgodni uslovi za to.

Razume se samo po sebi, da je budućnost teško predvideti, i teško je predvideti sve teškoće koje će naići u toku potpunog ostvarenja zadatka sadašnjeg rata. Ako se sada usled nepredviđenih prilika dogodi, da se ovi zadaci rata ne mogu ostvariti, naravno da će to srpski narod razumeti. Ali to neostvarenje opširih ideala rata treba da bude zajedničko, treba da bude raspoređeno na sve saveznike. Jer to nepotpuno zadovoljenje saveznika biće garantija, da se moralo stati na pola puta i da će se ostali deo puta opet zajednički preći. U svakom slučaju mogućnost takve perspektive biće tu, i srpski narod neće imati povoda da pada duhom i da smatra da je njegova stvar propala.

Ali zato srpskom narodu preći opasnost pri svakom drugom nepotpunom rešenju njegova pitanja.

Ako bi nepotpunost rešenja zadataka sadašnjega rata dohila jednostran oblik, tj. ako bi samo nemački deo (koji mnogi smatraju kao važniji od austrijskog) dobio konačnu odluku, to mnoge države zadovoljene u svojim specijalnim interesima, izgubile bi i volju da podržavaju nezadovoljene države u njihovoj daljoj borbi protivu Austrije. U tome slučaju deo srpskih zemalja mogao bi konačno potpasti pod Austriju

i pitanje o potpunom oslobodenju srpskoga naroda moglo bi postati gore nego što je bilo pre rata. U svakom slučaju ono bi se moralo odložiti na neodređeno vreme, i pitanje o daljem opstanku srpskoga naroda u Austro-Ugarskoj došlo bi u najkritičniju fazu. To bi povelu tako jakim oslabljenju srpskoga naroda na Balkanu, da ne bi bile isključene kombinacije na njegovu štetu.

Ali najveća opasnost za srpski narod nastupila bi, ako bi se predstavnici Trojnog Sporazuma počeli dogovarati i pogađati sa onim državama, za koje bi se moglo pretpostaviti da bi u ovom ili u onom momentu mogli pomoći opštoj stvari. Jer ne treba gubiti iz vida, da će rezultat velikoga svetskoga rata, ma kakve bile njegove peripetije, zavisiti od napora velikih država, a ne od one pomoći koju bi ukazale male države, a koje hoće sada svojim učenjivanjem da upropaste onaj veliki cilj, radi koga je i počeo ovaj rat. Takve države mogle bi biti Italija, Rumunija, Bugarska i Grčka. Nema sumnje da bi te države, procenjujući u danome trenutku svoje uslove, tražile ne samo potpuno zadovoljenje svojih nacionalnih interesa, no preko toga i zadovoljenje svega onoga što im se i samo čini da stoji ma u kakvoj vezi sa njihovim interesima.

Srbiji bi s te strane pretila opasnost zato što su sve te pomenute države njeni susedi i što bi one, posmatrajući netačno svoj položaj ne kao satrudnika za ostvarenje zajedničkih zadataka, već kao pomoćnika za ostvarenje tuđih ciljeva, tražile nema sumnje i one zemlje, na koje nemaju nikakvih nacionalnih prava, a koje bi mogle biti naseljene srpskim stanovništvom. U vezi sa svim onim što je gore rečeno, takav postupak bio bi prosta ucena.

Sam toga što takav postupak ne bi bio lep u moralnom pogledu prema najvećem svetskom ratu, koji se tiče svetske hegemonije germanizma, i prema tome ne može biti bez značaja za sve negermanske narode — on bi bio bezpravstven prema Srbiji i u drugom pogledu. Učinilo bi se da Srbija, koja od početka rata snosi sve teškoće i koja je učinila dosta nesumnjivih uspeha opštoj stvari, treba da plati svojim oblastima, koje ona želi da oslohodi ili ih je već oslobodila, najmljenom savezniku, koji se već deset meseci kolcha kuda da pode i vrednost čijih usluga još je sasvim nepoznata. Nema sumnje da bi to posle rata rdavo uticalo na Srbe, i ne bi išlo u korist njihovih velikih zaštitnika.

Ali bi u tome slučaju još opasniji po Srbiju bio njen politički položaj. Nema sumnje, da bi srpsko stanovništvo u zauzetim oblastima težilo Srbiji. Zadatak koji je dosada za Srbiju bio vrlo prost, postao bi mnogo složeniji, jer rešenje srpskog problema zavisilo je u celini od sudbine Austro-Ugarske, i tada bi srpske oblasti bile razbijene na nekoliko suseda. Ako je ranije bilo jasno da se Srbija mora nalaziti na strani suprotnoj Austriji, to bi i sada bilo jasno, da se Srbija ne bi mogla nalaziti na onoj strani na kojoj bi bile sve države koje su je opljačkale. Razumljivo je da bi se u tom slučaju izvršila promena osnovnih odnosa na Balkanu. Iako nam se činilo da je Balkansko poluostrvo dosad moglo biti osigurano pri izvesnim uslovima kojima se jasno određivao položaj Srbije, to, ako bi se ti uslovi izmenili, razume se, pojavila bi se i sumnja u uspeh onoga dela, koje je i za Srbiju i za saveznike za vreme ovoga rata bilo vrlo dragoceno, a to je da Srbija može do kraja odbraniti onu liniju na Balkanu, mogućnost čije odbrane znači ili poraz ili pobeđu germanizma na Balkanskom poluostrvu.

Odavde se vidi da svima zahtevima takve vrste, kako se nama čini, treba dati pravu vrednost. Iako se desi da neka od pomenutih država i iznese kakve teritorijalne zahteve, koji se tiču Balk. poluostrva, o tim se zahtevima može govoriti samo u vezi sa celokupnošću sviju nacionalnih pitanja na Balkanu i u zavisnosti od stvarnih usluga koje je dotična država učinila opštoj stvari. Ako se tako uradi, neće se moći desiti da neko od saveznika oktrnji interese onoga saveznika koji je već odavno učinio svoje usluge zajedničkoj stvari; jer na osnovu onog istog prava i pravičnosti, za čiju se pobeđu u svetu i bore saveznici, svako određivanje prava novoga saveznika pretpostavlja da su tako isto tačno određena i prava onoga saveznika koji se ranije otpočeo truditi za opštu stvar. I ako prema tome koja god od pomenutih država dobije kakva jemstva za slučaj srećnog završetka rata, kojima bi joj se garantovalo ostvarenje nacionalnoga programa, srpski narod morao bi dobiti takva jemstva još u većoj mjeri. U svakom drugom slučaju bilo bi suviše veliko

neslaganje prava srpskog naroda s njegovim zadovoljenjem, i to neslaganje moglo bi postati kobno za srpski narod koji takvu kaznu ničim nije zaslužio.

*

Veličina zadatka sadašnjega svetskoga rata možda zaslanja(!) interese balkanskih naroda i njihove probleme. Ali ne treba zaboravljati da je i u tim interesima deo pogodaba za opšti mir i opšte pravo. I kada je u početku ovoga rata u isto vreme za isticanjem potrebe uništenja militarizma u Evropi, koji je stvorio germanski imperijalizam, i Ruski car izneo sveti zadatak slovenskog oslobođenja koji je odjeknuo kod saveznika u izjavama o vaspostavljanju pravičnosti i pravde u međunarodnim odnosima i primene nacionalnog principa za ostvarenje država, — za svakoga je bilo jasno da su samo u svemu tome zajedno izneseni oni uzroci neprirodnog i bratoubilačkog razvitka naroda u Evropi. Zato čim se najmanje udaljimo od potpunog izvršenja spomenutih zadataka javlja se odmah opasnost da upropastimo pravi smisao sadašnjega rata koji je tako skupo stao sve narode koji u njemu učestvuju. I samo onda, ako se pomenuti zadaci ostvare u potpunosti moći će se odati mirnome i plodnome radu radi postignuća pravih ciljeva civilizacije.